

HOLLAND

nummer 2
43ste jaargang * 2011

GOED / FOUT

Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts Holland, Archeologische Kroniek en de reeks Hollandse Studiën uitgeeft. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van het Erfgoedhuis Zuid-Holland. Holland, Historisch Tijdschrift en Archeologische Kroniek worden kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de Hollandse Studiën gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M. Anema (eindredactie), S. Bijker, C. van Bochove, F. Deen, C. Gaemers, M. Kamphuis, P. van de Laar (chef redactie), H. Laloli, D. de Lange, A. Nobel, G. Rommelse, M. v. Rossum, J. Zuiderduijn, K. Zweerink.

Kopij voor Holland, Historisch Tijdschrift en Hollandse Studiën moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, dhr. J. Zuiderduijn, Theda Mansholtstraat 28, 2331 JG Leiden, hollandhistorischtijdschrift@hotmail.com. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl. Publicaties ter bespreking of aankondiging in Holland gaarne zenden aan de boekenredacteur: M. Kamphuis, Universiteit Leiden – Instituut Geschiedenis, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en ledenadministratie: Historische Vereniging Holland, Postbus 2260, 1200 CG Hilversum, e-mail: hollandleden@verloren.nl, telefoon: 035-6859856 (Uitgeverij Verloren).

Contributie: € 35,- per kalenderjaar, na ontvangst van een contributienota te storten op bankrekening 59.03.46.075 (ABN-AMRO Bank) t.n.v. Historische Vereniging Holland Ledenadministratie te Hilversum.

Nieuwe leden krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift Holland toegezonden.

Losse nummers: bestellen bij Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl. Themanummers (€15,-) zijn te vinden op www.verloren.nl.

Hollandse Studiën: delen in de serie Hollandse Studiën en het Apparaat voor de geschiedenis van Holland kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van Holland.

De redactie van Holland heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, M. Anema, wenden: Argonautenstraat 62¹, 1076 KS Amsterdam, e-mail: mariekeanema@gmail.com.

Foto omslag: detail van het schilderij *De zielenvisserij: allegorie op de ijverzucht van de verschillende religies tijdens het Twaalfjarig Bestand tussen de Nederlandse Republiek en Spanje* door Adriaen P. van de Venne (1589-1662), Rijksmuseum Amsterdam. Zie het artikel: "De oude geusen teghen de nieuwe geusen". De dynamiek van het oorlogsverleden ten tijde van het Twaalfjarig Bestand van Carolina Lenarduzzi in dit nummer.

ISSN 0166-2511

© 2011 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

‘De oude geusen teghen de nieuwe geusen’

De dynamiek van het oorlogsverleden ten tijde van het Twaalfjarig Bestand

Tijdens het Twaalfjarig bestand (1609-1621) bleek hoezeer de strijd tegen de gemeenschappelijke Spaanse vijand de Republiek had verenigd. Toen door de tijdelijke vrede deze verenigende factor wegviel, raakte de Republiek zowel in godsdienstig als in politiek opzicht tot op het bot verdeeld. Het al langer onderhuids smeulende religieuze geschil tussen Arminianen en Gomaristen, dat al snel ook een politieke component kreeg, verspreidde zich als een olievlek over het hele land. Beide partijen verwezen in het conflict veelvuldig naar het Opstandsverleden. Met welk doel was de oorlog tegen Spanje nu eigenlijk begonnen? De remonstranten stelden dat de vrijheid van geweten de inzet was geweest. De contraremonstranten daarentegen meenden dat niets minder dan de invoering van de gereformeerde religie Willem van Oranje had geïnspireerd tot het opnemen van de wapenen tegen de katholieke aartsvijand. Aan de hand van een aantal polemische pamfletten wordt in dit artikel geanalyseerd hoe de toe-eigening van het oorlogsverleden in zijn werk ging en wat ons dat leert over de dynamiek van het collectieve geheugen in de vroege 17de eeuw.

Sinds de jaren 1980 staat het onderzoek naar de relatie tussen geschiedenis en collectief geheugen hoog op de intellectuele agenda. Volgens sommigen is er zelfs sprake van een *memory boom*.¹ Het is niet de eerste keer dat de werking van het collectieve geheugen in het centrum van de wetenschappelijke belangstelling staat. Al in het interbellum legde de Franse socioloog Maurice Halbwachs de basis voor dit onderzoeksterrein.² Zijn introductie van het concept ‘*mémoire collective*’ gaf aanleiding tot een reeks van multidisciplinaire studies naar dit fenomeen.³ Om onduidelijke redenen verslaptte echter de aandacht voor het geheugen als onderwerp van onderzoek totdat ruim een halve eeuw later twee ontwikkelingen de toestandkoming en functie van herinneringen opnieuw tot een hot issue maakten. In de eerste plaats deed het verminderen van de sociale cohesie in veel West-Europese landen de behoefte ontstaan om via het uitdragen van een gemeenschappelijk verleden de nationale identiteit te versterken. Daarnaast vroeg de verwerking van het trauma van de Tweede Wereldoorlog om een nieuwe omgang met het verleden. Hoe moesten de gruwelen van de Holocaust een plaats krijgen in het collectieve geheugen? Op welke wijze kon recht worden gedaan aan zowel transnationale als individuele herinneringen? Veel namen zijn sindsdien verbonden aan talrijke *memory studies*. Nog steeds bijzonder invloedrijk is het door de Franse historicus Pierre Nora geïntroduceerde concept *lieu de mémoire*, een nieuwe invalshoek om het collectieve geheugen in de context van de natiestaat te analyseren.⁴ In het onderzoek naar herinneringen aan de Holocaust is veel belangrijk werk verzet door de Duitse literatuurwetenschapper Aleida Assmann, die samen met haar echtgenoot Jan Assmann tevens een belangrijke conceptuele bijdrage leverde aan het herinneringsdebat met het onderscheid tussen kom-

1 Jay Winter, *Remembering war* (New Haven/Londen 2006) 1.

2 Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Parijs 1925).

3 Voor een overzicht verwijs ik naar Winter, *Remembering war*, 20-25 en Astrid Erll, ‘Cultural memory studies: an introduction’ in: Astrid Erll en Ansgar Nünning (eds.), *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook* (Berlijn/New York 2008) 1-15.

4 Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, vol. I *La République* (1984), vol. II *La Nation* (1986), vol. III *Les France* (1992) (Gallimard Parijs). Inmiddels kent ook Nederland zijn eigen *Lieux de mémoire*-reeks onder redactie van H.L. Wesseling e.a., *Plaatsen van herinnering, I-IV* (Amsterdam 2005-2007).

munikatives Gedächtnis en kulturelles Gedächtnis.⁵ Nog vele andere waardevolle publicaties – variërend van *case-studies* tot methodologische en theoretische beschouwingen – kunnen worden vermeld. Ik volsta hier met een verwijzing naar de in noot drie tot en met vijf vermelde overzichten en literatuur.

Zoals te verwachten is in het geval van een relatief nieuwe onderzoeksrichting waar een moeilijk grijpbaar fenomeen als het collectieve geheugen centraal staat, worden deze publicaties vaak gekenmerkt door een gebrek aan conceptuele consensus. Hoewel praktisch iedere auteur teruggrijpt op Halbwachs' begrip 'collectief geheugen', heeft dat niet tot een eenduidige interpretatie geleid. Bovendien voelen veel auteurs zich geroepen om deze term door een andere te vervangen zodat inmiddels een indrukwekkende hoeveelheid vergelijkbare maar niet gelijke begrippen circuleert. In het kader van dit artikel geef ik de voorkeur aan de term 'sociaal geheugen' in de betekenis die antropoloog James Fentress en mediëvist Chris Wickham daaraan geven. Zij menen dat bij het onderzoek naar herinneringsculturen zowel het belang van de sociale context in het oog moet worden gehouden als de wisselwerking tussen persoonlijke en publieke herinneringen. Dat wil zeggen dat er, anders dan bij Halbwachs het geval is, ook ruimte moet zijn voor het individu als *agent* in het genereren van collectieve herinneringen.⁶

Een ander opvallend feit is dat de meeste *memory studies* van de afgelopen decennia betrekking hebben op de moderne tijd. Dit is op zichzelf niet zo verwonderlijk gezien de twee 20ste-eeuwse ontwikkelingen die als drijvende krachten achter de *memory boom* kunnen worden gezien.⁷ Bovendien kent het onderzoek naar vroegmoderne herinneringsculturen de methodologisch complicerende factor dat orale geschiedvorsing niet mogelijk is. Uitsluitend schriftelijke bronnen en beeldmateriaal staan ons ter beschikking. Zolang deze echter in hun context en onderlinge samenhang worden bestudeerd, en liefst ook op comparatieve wijze, kan naar mijn mening toch een realistisch beeld worden verkregen van de werking van het sociale geheugen in de vroegmoderne tijd. En dergelijk onderzoek lijkt mij eenzelfde urgentie te hebben als ten aanzien van de moderniteit geldt. Als het (collectieve) geheugen een *social fact* is, zoals ik met Fentress en Wickham aanneem, is een herinneringscultuur niet alleen zelf vatbaar voor verandering maar kan zij ook maatschappelijke veranderingen op gang brengen. Kennis van de wijze waarop dit proces zich in de vroegmoderne samenleving voltrok kan het inzicht in en de kennis van die periode vergroten. Er is dus alle reden om aandacht te besteden aan de dynamiek van het vroegmoderne sociale geheugen.

Een periode die zich naar mijn mening goed leent voor dergelijk onderzoek is die van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) toen de Republiek na veertig jaar onafgebroken oorlog tijdelijk vrede had gesloten met Spanje (afb. 1). De Bestandsjaren leverden weliswaar een adempauze op wat betreft de externe vijandigheden, maar intern werden ze gekenmerkt door ernstige conflicten die het hele land in rep en roer brachten, de zogenaamde

5 Bijvoorbeeld in: Aleida Assmann, 'Persönliche Erinnerung und kollektives Gedächtnis in Deutschland nach 1945' in: Hans Erler (ed.), *Erinnern und verstehen. Der Völkermord an den Juden im politischen Gedächtnis der Deutschen* (Frankfurt 2003) 126-138; idem, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006). Wat betreft Nederlandse herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog verwijs ik naar Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010).

6 James Fentress en Chris Wickham, *Social memory* (Oxford/Cambridge (USA) 1992), ix-x.

7 Hierbij moet worden opgemerkt dat dit kennelijk niet in de weg heeft gestaan aan studies over het geheugen in de oudheid (Jan Assmann) en de middeleeuwen (Rosamond McKitterick). De door mij gegeven verklaring is dus niet helemaal afdoende.

Afb. 1 Afbeldinghe van 't nederlands bestandt, ets uit 1609. De personen die worden afgebeeld zijn: Prins Maurits, Jan Neyen, Koning Filips IV, Ambrogio Spinola, Albrecht van Oostenrijk, aartschertogin Isabella, koning Hendrik IV, koning Jacobus II en Mars en Venus. Atlas van Stolk.

'Bestandstwisten'. Deze twisten hadden hun oorsprong in een theologisch debat tussen de twee Leidse hoogleraren Gomarus en Arminius over het complexe leerstuk van de dubbele predestinatie (afb. 2). Tot afgrijzen van de eerste had Arminius de verkiezingsleer genuanceerd door aan de mens een (zeer) beperkte vrije wil toe te kennen. Deze opvatting was in Gomarus' ogen in strijd met de calvinistische belijdenisgeschriften, waardoor er in de gereformeerde kerk niet langer plaats was voor de Arminianen. De compromisloze houding van Gomarus op dit punt werd door de Arminianen als een ernstige vorm van gewetensdwang geïnterpreteerd.⁸ Binnen de kortste keren raakte dit theologische conflict op nauwelijks ontwarbare wijze verstrengeld met een serie politieke meningsverschillen over de te voeren buitenlandse politiek, de verhouding tussen kerk en staat en over de reikwijdte van de provinciale autonomie. De Bestandstwisten verdeelden het land in twee kampen: de Arminianen of remonstranten met landsadvocaat Oldenbarnevelt als voorman, en de Gomaristen of contraremonstranten, die op de sympathie van stadhouder Maurits konden rekenen. Zoals bekend delfden de remonstranten in dit geschil het onderspit, met als tragisch dieptepunt de onthoofding van Oldenbarnevelt wegens landverraad.⁹

Wat opvalt, is dat in de binnenlandse conflicten van de Bestandsjaren de herinneringen aan de eerste fase van de Opstand eenzelfde belangrijke rol speelden als in de buitenlandse strijd tegen Spanje.¹⁰ In de eerste decennia van de oorlog was de Republiek een jonge staatkun-

8 De predestinatieleer, en de verschillende interpretaties door Gomarus en Arminius, zijn dermate complex dat zij nauwelijks in een paar zinnen te vatten zijn. A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen* (derde druk; Franeker 1998) 227-240 legt op gedetailleerde wijze uit wat dit leerstuk behelst en waarin Arminius' ideeën van die van Gomarus verschilden.

9 Voor een uitgebreid overzicht en een diepgaande analyse van het verloop van de Bestandstwisten verwijs ik naar J. den Tex, *Oldenbarnevelt II en III* (Haarlem 1962, 1966); Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*; idem, *Maurits van Nassau 1567-1625* (Amsterdam 2000); E.H. Cossee, 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt' in: T.G. Kooite (ed.), *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994) 9-35.

10 Deze herinneringen waren overigens in de eerste decennia na het uitbreken van de Opstand vooral lokaal bepaald. De inwoners van de Republiek voelden zich in de eerste plaats inwoners van een stad of een regio. Van een nationale herinnering was geen sprake. Pas met de komst rond 1600 van een oppositiebeweging tegen de vredeshandel met Spanje

Afb. 2 Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus 'op de 'Waagschaal', gravure uit 1618. Atlas van Stolk.

dige eenheid zonder vanzelfsprekende verbindende factoren zoals een gemeenschappelijke religie of een dynastieke traditie. Het levend houden van de herinneringen aan de gruweladen van de Spanjaarden was in dit licht een begrijpelijke strategie. Het creëren van een Nederlands equivalent van de 'Zwarte Legende' bleek een buitengewoon effectief middel om de diverse bevolking van de Republiek tot een eenheid te smeden. In de strijd tegen de gemeenschappelijke Spaanse vijand konden alle inwoners, van welke gezindte of achtergrond dan ook, gezamenlijk optrekken.¹¹ Antihispanisme, de ruggengraat van de Opstandscanon, lijkt echter niet het meest probate middel om een tegenstander uit eigen land onschadelijk te maken. Dat roept de vraag op hoe het gebruik van het Opstandsverleden in die andere context in zijn werk ging. Via een drietal case-studies wil ik analyseren op welke wijze en met welk oogmerk de antagonisten van de Bestandsjaren dan wél de herinneringen aan de Opstand

ontstond geleidelijk aan een nationale canon van de Opstand; Judith Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (Leiden 2009).

11 Simon Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (Londen 1987) 83-87; J. Pollmann, 'Eine natürliche Feindschaft. Ursprung und Funktion der schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581' in: F. Bosbach (ed.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit* (Keulen 1992); idem, "'Brabanters do fairly resemble Spaniards after all.'" *Memory, propaganda and identity in the Twelve Years' Truce* in: Judith Pollmann and Andrew Spicer (eds.), *Public opinion and changing identities in the Early Modern Netherlands. Essays in honour of Alistair Duke* (Leiden 2007) 211-227.

inzetten om hun standpunt kracht bij te zetten. Hoe en waarom maakten de verschillende partijen het oorlogsverleden actueel in de strijd om de publieke opinie? Het doel is om vervolgens aan de hand van die analyse de vraag te beantwoorden of de gewijzigde socio-politieke context nieuwe herinneringen aan de Opstand genereerde, of, met andere woorden, de canon zich aanpaste en een andere functie kreeg. Inzicht hierin vergroot ons begrip van de processen die zich in de Bestandsjaren voltrokken. Idealiter draagt het ook bij aan de theoretische basis van het *memory discours* over de vroegmoderne tijd.

Met dit onderzoek naar de dynamiek van het sociale geheugen in de Republiek sluit ik aan bij hetgeen Judith Pollmann heeft betoogd over het Leidse oorlogsverleden in haar 3 oktoberlezing van 2008. Zij stelt daarin dat in de Gouden Eeuw herinneringen aan het Leidse oorlogsverleden steeds wisselende politieke en sociale, publieke en persoonlijke doelen dienden, en dus voortdurend aan veranderingen onderhevig waren.¹² Zij onderbouwt deze stelling onder andere met behulp van de manier waarop Leidse remonstranten tijdens de Bestandswisten de Opstand als een strijd tegen gewetensdwang interpreteerden om de onrechtvaardigheid van hun vervolging aan te tonen.¹³ Daarmee, zo betoogt zij, gingen de herinneringen aan de Opstand voor de remonstranten een nieuw politiek doel dienen met als gevolg dat het Leidse oorlogsverleden een ideologische betekenis kreeg die de Leidse context oversteeg.¹⁴ Aan de hand van drie in pamfletten uitgevochten polemieken, waarin herinneringen aan de Opstand een wezenlijke functie vervullen, zal ik proberen de bevindingen van Pollmann in een breder kader te plaatsen. Deed de Leidse interactie tussen Opstandsverleden en Bestandswisten zich ook elders voor, en zo ja hoe ging dat in zijn werk?

Representatie van het oorlogsverleden tijdens de Bestandswisten

Tijdens de Bestandsjaren waren pamfletten het middel bij uitstek om de publieke opinie te beïnvloeden. De Republiek kende een hoge mate van geletterdheid waardoor de relatief goedkope ‘boeckxen’ op grote schaal werden afgenomen en gelezen. Auteurs speelden daar op in door actuele kwesties aan de orde te stellen in voor het grote publiek begrijpelijke taal. Dit wakkerde de interesse van de lezers aan, hetgeen vervolgens de productie van pamfletten weer bevorderde.¹⁵ Door dat grote bereik konden pamfletten een wezenlijke invloed uitoefenen op het sociale geheugen van de Republiek. Bij het uitvechten van hun geschillen schuwden ook de remonstranten en de contraremonstranten het pamflet als propagandamiddel niet, integendeel.¹⁶ In de jaren 1617 en 1618, toen de strijd tussen de ‘rekkelijken’ en de ‘preciezen’ zijn ontknoping naderde, publiceerden beide facties in reactie op elkaar een serie pamfletten die ongemeen fel van toon waren en die bol stonden van de insinuaties en oneigenlijke redeneringen. Alle actuele issues passeerden de revue. Maar omdat in de 17de eeuw een beroep op het verleden dé manier was om een argument kracht bij te zetten, refereerden de pamflettisten waar mogelijk ook aan het verleden. Op welke wijze dat gebeurde, laten de volgende polemieken zien.

12 J.S. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden 2008) 7.

13 *Ibidem*, 19 e.v.

14 *Ibidem*, 24.

15 Craig Harline, *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht/Boston 1987) 1-22.

16 *Ibidem*, 134 e.v. Dat pamfletten propagandadoeleinden dienden en dus een vertekend beeld van de werkelijkheid gaven, doet niet af aan hun waarde als bron voor de studie van het sociale geheugen. Dit wordt immers bepaald door wat een samenleving als relevant ziet, niet door wat feitelijk juist is.

Afb. 3 Anoniem, *D'Arminiaensche dreckwaghen*. Spotprent op de arminianen uit 1618, ets, vervaardigd in de Noordelijke Nederlanden. Rijksmuseum Amsterdam.

De voorstelling toont hoe de belangrijkste vertegenwoordigers van de remonstranten en enkele andere hervormers in een wagen worden afgevoerd. De wagen wordt getrokken door twee wilde paarden genaamd 'onenichheit' die allebei een andere kant uit willen gaan. In de wagen zitten Johannes Wtenbogaert (op de bok), Jacobus Arminius, Petrus Bertius, Conradus Vorstius, Jacobus Taurinus, David Joris, Adolphus Venator, Dirck Volkertsz Coornhert en de 'Afvallighe Wederdooper'. Voor de wagen staan twee jezuïeten. Rechts op de voorgrond proberen twee arminianen tevergeefs ook een contraremonstrantse predikant op de wagen te krijgen. De man links met een brandende fakkel wijst de wagen de weg en stelt Johan van Oldenbarnevelt voor. Onder de voorstelling is een tekstblad geplakt van vijf kolommen met twee verzen en een legenda A-O in het Nederlands.

Rem Bisschop en de Amsterdamse 'Vryheyt der Conscientie'

In februari 1617 begonnen de Amsterdamse remonstranten eigen kerkdiensten te organiseren, dit tot groot ongenoegen van de calvinisten. Door de hele stad verspreidden dezen oprouiende 'pasquillen' om de Arminianen angst in te boezemen. De spanningen tussen beide partijen liepen steeds hoger op. Zondag 19 februari sloeg de vlam in de pan. Het gerucht ging dat er die dag een remonstrantse bijeenkomst zou zijn ten huize van Rem Bisschop, de broer van de Arminiaanse voorman Simon Episcopius. Al vroeg in de ochtend trokken

grote groepen jongeren naar het huis van Bisschop om de prediking te verhinderen. Het duurde niet lang voordat het huis met stenen werd bekogeld en de ramen werden ingeslagen. De via de achterdeur ontsnapte dienstmaagd van Bisschop kreeg na lang aandringen de schout zover dat hij zich naar het strijdtoneel begaf. Hij maande weliswaar de raddraaiers tot kalme, maar zolang als het had geduurd eer hij kwam, zo snel verliet hij weer de plek des onheils. Na zijn vertrek, barstten de rellen pas echt los. Het huis werd geplunderd en het echtpaar Bisschop gemolesteerd. Bisschop en zijn vrouw slaagden er uiteindelijk in aan hun belagers te ontsnappen maar de schade aan lijf en goed was aanzienlijk. Al die tijd hield het stadsbestuur zich muisstil; pas ‘s avonds werden soldaten gestuurd om Bisschops huis te bewaken. Het incident rond Rem Bisschop heeft in de remonstrantse geschiedschrijving veel aandacht gekregen, maar het was uiteraard ook koren op de molen van de remonstrantse pamflettisten.¹⁷ Het is vooral de Utrechtse predikant Jacobus Taurinus geweest die in pamfletvorm zijn gram haalde. Taurinus was één van de meest gewiekste pamfletschrijvers uit het Arminiaanse kamp. In de propagandaoorlog van de Bestandsjaren speelde hij een hoofdrol. Op 27 februari verscheen zijn (anonieme) *Inhoudt van eenighe Brieven, aengaende de Beroerten binnen Amsterdam onlangs voor-gevallen*.¹⁸ Zoals de titel al aangeeft, opent Taurinus’ schotschrift met de inhoud van enkele brieven die de schrijver over het voorval heeft ontvangen. Daarna volgt het commentaar van de auteur op de gebeurtenissen. Die worden volledig op het conto geschreven van de ‘bittere predestinateurs’, die met hun predicaties het grauw hebben opgehitst, en van het stadsbestuur, dat opzettelijk zijn taak heeft verzaakt om de remonstrantse burgers van Amsterdam tegen het gespuis te beschermen. Dit schandelijk gedrag kent zijn weerga niet, het is

een sake sonder eenigh Exempel in dese Nederlanden / selfs niet in de meeste Troublen ende verwertste tijden oyt geschiet [...] Ten tijde van Duc d’Alve sijn wel vele onnoosele luyden sonder reden deerlijc om t’leven ghebracht: maer behalven dat t’selve geschiede by forme van Justitie / ende dat het gemeyne volck mede-lijden hadde [...]¹⁹

Tegen ‘alle recht en reden’ zijn de Amsterdamse remonstranten het slachtoffer geworden van een nooit eerder vertoonde hetze. Taurinus aarzelt zelfs niet om de calvinisten ervan te beschuldigen de remonstranten ‘te massacrerende ende een tweede Parijsche moordt daer van te maecken’.²⁰ Een zware aantijging, want de gereformeerden hadden uiteraard beladen herinneringen aan de Bartholomeusnacht. Over de achterliggende motieven van de contraremonstranten behoeft de auteur niet lang na te denken. Zij willen de ‘vuyle pry van de conscientie dwangh ende Tyrannie’, waar de oorlog tegen Spanje de Nederlanden nu juist van had verlost, weer invoeren.²¹ Onomwonden waarschuwt hij dus de Republiek voor het gevaar van een hernieuwde gewetensdwang, deze keer niet van Spaanse maar van contraremonstrantse signatuur (afb. 3).

Niet verwonderlijk heeft de calvinistisch gezinde auteur van het eveneens uit 1617 dateren-

17 J. Uytendogaert, *De kerkelicke Historie, vervatende verscheyden ghedenckwaerdige saken in de Christenheyt voor-gevallen II* (z.p. 1647) 144-145; Gerard Brandt, *Historie der Reformatie en andre kerkelyke geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden II* (Amsterdam 1674) 490 e.v.

18 (z.p. 1617) Knuttel 2381-83a.

19 *Eenighe Brieven*, 12.

20 *Ibidem*, 17.

21 *Ibidem*, 24.

de Antwoort tot wederlegginghe van het monstreus / oproerich discours ende pasquil Iacobi Taurini een hele andere visie op het gebeurde in Amsterdam dan zijn remonstrantse collega.²² Het zijn juist de remonstranten geweest die door hun paskwillen en provocerende gedrag de onlusten welbewust over zichzelf hebben afgeroepen. Dat vooral Rem Bisschop het daarbij heeft moeten ontgelden, was een gevolg van zijn ongebreidelde zucht naar macht. De 'uytnemende cloecke / wijse / voorsienige ende vreedsame Magistraet / sijnde ware en oprechte Voesterheeren van Godes Kercke / en voorstanders van den waren Godesdienst' valt niets te verwijten. Zij zijn wel degelijk in het geweer gekomen tegen de relschoppers.²³ Taurinus toont zich voorts geen 'cloeck historicus' want er zijn wel 'hondert snooder exempelen' te vinden dan het incident met Rem Bisschop, zoals bijvoorbeeld de onheuse bejegening van de contraremonstranten door kerk en magistraat in Taurinus' eigen stad Utrecht.²⁴

Het geval Bisschop toont ons hoe tijdens de Bestandsjaren het antihispanisme weer van stal werd gehaald. Nu fungeerde het echter als een verdelende in plaats van een verenigende factor. De Remonstrantse versie van de gang van zaken rond Rem Bisschop moest illustreren dat de gehate Spanjaarden nog bleek afstaken bij de Gomaristen. Alva en zijn trawanten hadden tenminste nog conform de wet gehandeld, hoe onredelijk deze ook geweest mocht zijn. De contraremonstranten laptten echter het recht aan hun laars met als enige doel de verfoeide gewetensdwang weer in te voeren. In een brief van een oud-burgemeester van Amsterdam die getuige was geweest van de rellen wordt het treffend verwoord:

Wy hebben dat lastige jok der Spaensche tyrannij [...] met groote moeite, met swaere kosten, en't uitstaen van schrikkelijk gevaer, van de schouderen geworpen, en door Godts genade gesaementlijk vryheit verworpen. Is't dan niet een verkeert werk [...] dat de Voorgangers van eene Gesintheit [...] alle d'andere Gesinthen weer gelijke tyranny, of misschien nog swaerder dan de ontvlodene, op den hals willen dringen?²⁵

Kortom, de door Pollmann voor Leiden gesignaleerde interpretatie dat de calvinisten de duur bevochten vrijheid in gevaar brachten, blijkt dus al vóór 1618 in breder verband op te gaan, namelijk ook in andere steden. Een verschil is wel dat in Leiden werd gerefereerd aan een incident dat al in 1572 had plaatsgevonden, zodat het historisch 'gelijk' van de remonstranten als het ware een extra dimensie verkreeg: al vanaf het allereerste begin van de Opstand hadden de calvinisten de Spaanse vorm van gewetensdwang tegen hun eigen variant willen verruilen.²⁶

Van wie is 'de prince van Orangien, hoogh-loffelijcker memorie'?

Wij kennen Willem van Oranje als het boegbeeld van de Republiek. Zo is het niet altijd geweest. In de jaren direct naar zijn dood zag het er niet naar uit dat Oranje als de Vader des Vaderlands de geschiedenis in zou gaan. Zijn pogingen om de katholieke hertog van Anjou

22 (z.p. 1617) Knuttel, 2385. De auteur is onbekend gebleven. De titel van het pamflet toont aan dat de contraremonstranten ondanks Taurinus' anonieme publicatie heel goed wisten met wie zij te maken hadden.

23 Antwoort, 9.

24 Ibidem, 46 e.v. De schrijver roert hier een teer punt aan: inderdaad werd in Utrecht streng opgetreden tegen de calvinisten; Benjamin Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford 1995) 229-260.

25 Brandt, *Historie der Reformatie II*, 491 e.v.

26 Het incident betreft de ruzie tussen het stadsbestuur en de predikanten over de tekst op het papieren noodgeld tijdens het beleg van Leiden: *libertatis ergo* of *religionis ergo*; Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten*, 18-23.

tot soeverein van de Nederlanden te bevorderen, hadden hem in de ogen van velen ernstig gecompromitteerd. Bovendien leek door het succesvolle optreden van de Spaanse legerleider Parma de Opstand op een (bloedige) mislukking uit te lopen. Begin 17de eeuw echter gaven het keren van de oorlogskansen, de (impliciete) internationale erkenning van de Republiek en de enorme economische en culturele bloei alle aanleiding voor een metamorfose van de prins. Van een op de achtergrond geraakte figuur veranderde hij in de grondlegger van de Republiek. Met een indrukwekkend grafmonument in de Nieuwe Kerk te Delft werd uitdrukking gegeven aan de nieuwe status van Oranje als hét symbool van de Opstand.²⁷ Dat de prins in de Bestandsjaren tot inzet van de binnenlandse conflicten werd gemaakt, lag dan ook voor de hand.

Het was Jacobus Taurinus die als eerste de herinnering aan Oranje als wapen inzette. Opnieuw wendde hij zijn kwaliteiten als begenadigd pamflettist aan, dit keer om de remonstranten als geestelijke erfgenamen van Willem van Oranje te profileren. In zijn in 1617 anoniem verschenen *Na-springh*, legt hij de lezer de vraag voor waarom ‘de prince van Orangien de bescherming deser landen heeft aenghenomen’.²⁸ Als zogenaamd onpartijdig doorgeefluik van de mogelijke antwoorden op die vraag, werkt hij in een helder betoog toe naar een conclusie die naadloos aansluit bij zijn eigen remonstrantse visie. Er zijn er die denken, zo begint hij, dat de ‘bloedighen oorlogh teghen den Spangiaert’ is begonnen ‘specialijck [om] de 37 Articulen soo als die in de Nederlantsche Belijdenisse staen uytgedruckt’ dwingend en onveranderlijk in te voeren, inclusief

t’Ghevoelen dat de contra-remonstranten hebben int stuck vande predestinatie met den aenkleve van dien: als of men noodt-saeckelijck soude moeten ghelooven / dat Godt eenige menschen door een absoluyt Besluyt / om dattet hem soo gelieft / heeft willen verkiesen ter zalicheydt / en den meesten hoop verwerpen, ende van de salicheydt uyt-sluyten.²⁹

Maar, vervolgt hij, er zijn er ook die ervan overtuigd zijn dat aan de Opstand andere redenen ten grondslag hebben gelegen. Zij menen daar goede gronden voor te hebben want Willem van Oranje was van jongs af aan ‘buyten alle controversie’ niet in de calvinistische religie opgevoed, ‘maer [in] de Luthersche opinie’.³⁰ Hij was dus niet van hetzelfde geloof als de contraremonstranten; hun verkiezingsleer werd door hem niet aangehangen. En daarom kan het niet zo zijn dat de prins de wapens tegen Spanje heeft opgenomen wegens de ‘Nederlantsche Confessie of het Calvinistisch Ghevoelen in de Predestinatie’.³¹ Oranje heeft zich – mede gezien de diffuse religieuze situatie van destijds, toen in sommige provincies de processies nota bene nog door de straten gingen – überhaupt niet willen uitspreken over de religie, laat staan dat hij *religionis ergo* een bloedige oorlog met vergaande implicaties zou zijn begonnen. De Opstand heeft een politieke oorzaak, niet meer en niet minder:

27 H.F.K. van Nierop, *Oranje boven. Willem van Oranje als zinnebeeld van de natie* (Delft 2001) 22-23.

28 *Na-springh, hoe ende in wat manieren [...] de prince van Orangien [...] de bescherminghe deser landen heeft aenghenomen, om de Nederlantsche belijdenisse[...] te mainteneren;* (z.p. 1617) Knuttel 2464-2466.

29 *Ibidem*, 6.

30 *Ibidem*, 7.

31 *Ibidem*.

[...] puyrlijck ende simpelijck om de In-gheboornen der selve te verdedighen tegen alle Tyrannie ende haer te behouden by hare Oude Privilegien / Gherechticheden / ende om de Vryheyte der Conscientie [...]³²

Wie nog twijfelt aan het juiste antwoord op de door hem gestelde vraag mag er van Taurinus Oranjes eigen *Apologie* op naslaan.³³

De toe-eigening van de Vader des Vaderlands was een slimme zet, die door het contra-remonstrantse kamp niet onbeantwoord kon blijven. De reactie kwam in de vorm van het pamflet *De rechte spore ende aenwijsinghe, dat de [...] prince van Orangien [...] de bescherminghe der Nederlanden heeft aenghenomen voor de waerachtige religie, tegen de tyrannije der Spangiaerden, wederom van de hand van een onbekend gebleven auteur*.³⁴ Ditmaal wordt de *Apologie* aangehaald om te bewijzen dat de prins wel degelijk de calvinistische overtuiging was toegeedaan en wat de predestinatieleer betrof op één lijn stond met de contraremonstranten. Weliswaar had hij zich in zijn jeugd niet bewust bezig gehouden met het geloof maar bij het bereiken van de jaren des onderscheids was daarin verandering gekomen:

In syn joncheyt doe hy meer aen tHof / de Wapenen / de Jacht ende andere oeffeninghe van jonghe heeren ghedachte / dan teghen syne salicheyt was belanghende / dat hy alsdoe weynich onderscheydt tusschen d'eene of d'andere Religie hadde / maer dat het heyliche Zaedt daer hy God af danct / dat God zelve in hem ghezaeyt / ende niet en had laten versticken / hadde tharen tijde begonnen hare vruchten voort te brenghen; zoo dat hy daer naer dit onderscheydt zeer wel verstont.³⁵

Het onderscheid tussen de verschillende gereformeerde stromingen kennende, lijdt het volgens de auteur geen twijfel dat de prins professie heeft gedaan in de enige ware religie, het calvinisme:

Waer uut zoo klaer als de schoon-schynende son opten middach blijkt dat V.G. de Prince van Orangien H.L.M. van die religie (neffens de Nederlandsche Belijdenisse / onden voorsz. Catechismum uut Godes H. Woordt sommatie begrepen) ende niet Luthersch ghesint gheweest is.³⁶

En hoewel Oranje de Opstand mede in gang heeft gezet om de Nederlanden te bevrijden van de tirannie van Alva en om de oude privileges te herstellen, werd hij toch vóór alles geleid door zijn streven om de ware religie 'zuyverlick' – en dus zonder Arminiaanse nieuwigheden – in te voeren en te 'verbreyden'.³⁷ Dat hij zich daarbij niet over het 'ghevoelen der contraremonstranten van de predestinatie' heeft uitgelaten, is niet zo vreemd aangezien

te dien tijde daer af gheen onnoodighe / curieuse / dertele questien ende gheschillen ghemoveert noch opentlicken voortghebracht wierden tot onrust / als nu ter tijt / ende

³² Ibidem, 10.

³³ Ibidem, 11.

³⁴ (Den Haag 1617) Knuttel 2467.

³⁵ *De rechte spore*, 8.

³⁶ Ibidem, 17.

³⁷ Ibidem, 10, 14.

waren de Nederlandsche Belijdenis [...], item den voorsz. Catechismum [...] klaer bescheyt uut Godes H. Woordt medebrenghende: zoo en konde hy oock daer van gheen naerder verklaeringhe doen / als int generael [...]»³⁸

Als de auteur van de *Na-springh* zich enige moeite had getroost om kennis te nemen van de in *De rechte spore* genoemde (openbare) stukken van de prins van Oranje, zou hij hebben ingezien dat hij zich met zijn geschrift slechts op een dwaalspoor had gegeven.³⁹

Het kan verkeren: vergeleken met de jaren na zijn dood was het beeld van Willem van Oranje aan het begin van de 17de eeuw volledig gekanteld. Een enigszins pijnlijke herinnering was getransformeerd in de mythe van de heroïsche Vader des Vaderlands, die almachtig en alwetend boven de partijen stond. Dat beeld van bovenpartijdigheid verhinderde de kempnanen van de Bestandsjaren echter niet om zich die mythe toe te eigenen. Oranje als archetype van de goede vorst die het kwade overwint en zijn volk bevrijdt, maakte het voor beide partijen aantrekkelijk om zichzelf als de hoeder van zijn gedachtegoed te presenteren. Op die manier konden de eigen opvattingen ten koste van de tegenstander worden gelegitimeerd. Dat Oranje in politiek en religieus opzicht geen eenduidig verleden had, maakte het makkelijk om selectief uit zijn werk te citeren. Zo kon blijkens deze casus zijn *Apologie*, en daarmee Oranje zelf, twee doelen dienen.

Goed of fout in de oorlog?

In de aanloop naar de ontknoping van het koningsdrama werden ook persoonlijke reputaties een wapen in de strijd. Hadden iemands voorouders wel aan de goede kant gestaan in de Opstand? Zo niet, dan kon men zich in gemoede afvragen of de nazaten van deze foute Nederlanders wel goede patriotten waren. Het was de politicus François van Aerssen die deze vraag relevant maakte in zijn in het vroege voorjaar van 1618 gepubliceerde pamflet *Practijcke vanden Spaenschen raedt*.⁴⁰ Van Aerssen was een voormalige vertrouweling van Oldenbarnevelt, die echter na zijn oneervol ontslag als ambassadeur van de Republiek in Frankrijk was veranderd in één van zijn bitterste vijanden. Hij was er heilig van overtuigd dat het aan de machinaties van zijn vroegere mentor te wijten was geweest dat hij via de zijdeur het politieke toneel had moeten verlaten.⁴¹ Om zijn wraaklust te botvieren, publiceerde hij in 1618 een reeks vileine pamfletten waarin ‘dien groote Pensionaris’ voor het eerst onomwonden als hoofdschuldige aan de Nederlandse troebelen werd gebrandmerkt. In de *Practijcke vanden Spaenschen raedt* neemt Van Aerssen echter ook Oldenbarnevelts schoonzoon Cornelis van der Myle op de korrel:

dat sijn ander swagher vander Mijlen van kleynder afcoemste / zijnde maer de derde van dien Adel inde vergaderinghe onder de Edelen verschijnt / daer andere van ouder ende hoogher Adel op kijcken / [...].⁴²

38 Ibidem, 16.

39 Ibidem, 12-13.

40 (z.p. 1618) Knuttel, 2618.

41 De breuk tussen Van Aerssen en Oldenbarnevelt wordt gedetailleerd beschreven door Den Tex, *Oldenbarnevelt III*, 223-262, en door S. Barendrecht, *Francois van Aerssen. Diplomaat aan het Franse hof (1598-1613)* (Leiden 1965) 262-302.

42 *Spaenschen raedt*, 47. Van Aerssen had trouwens nog een extra reden om Van der Myle aan te vallen want deze was hem opgevolgd na Van Aerssens onvrijwillig vertrek als gezant van de Republiek in Frankrijk.

Het ging slechts om een paar regels in een pamflet dat ruim vijftig bladzijden telt en dat primair tegen Oldenbarnevelt was gericht, maar het was het startschot voor een bittere en langdurige pamflettenstrijd tussen beide heren. Waarom reageerde Van der Myle zo heftig op de aantijgingen van Van Aerssen? In het oververhitte klimaat van het jaar 1618 was een beledigende opmerking over iemands afkomst op zichzelf reden genoeg om een felle reactie uit te lokken. En met de buitengewoon ernstige, soms lasterlijke beschuldigingen aan het adres van Oldenbarnevelt had Van Aerssen natuurlijk zelf al de toon van het debat gezet. Maar er speelde nog iets anders mee dat mogelijk een verklaring vormt voor de heftigheid en duur van deze polemiek. Ik doel hier op de omstandigheden waaronder grootvader Van der Myle aan zijn adellijke titel was gekomen en het feit dat die omstandigheden twee generaties later een verdacht karakter hadden gekregen. Blijft dit in de *Practijcke vanden Spaenschen raedt* nog onuitsgesproken – al zal Van der Myle de bui al wel hebben zien hangen – in Van Aerssens *Provisionele openinghe* dat korte tijd later verscheen, worden er geen doekjes meer om gewonden:

Des heeren vander Mylens Adel is oock al te wel bekendt: men weet te Dordrecht al te wel / dat Adriaen Cornelissen Seylmaecker sijn Beste-vader was / die ghenobilitteert ende Ridder ghemaect is gheweest / door den Coninck van Spaengien / om dat hy de Religie heeft helpen weeren uyt Dordrecht / ende de bloedighe placcaten teghen die vande Religie ter executie stellen. Dan op desen Adel machmen hedensdaechs wel roemen.⁴³

Feitelijk gezien, had Van Aerssen gelijk. Cornelis' grootvader, Arent Cornelisz. van der Myle, was in het wonderjaar 1566 burgemeester van Dordrecht geweest. Als overtuigd katholiek en trouw dienaar van de koning had hij zich met succes ingespannen om de hagenpreken en de Beeldenstorm aan zijn stad voorbij te laten gaan.⁴⁴ Filips II was hem daar zo dankbaar voor dat hij hem in december 1570 in de adelstand verhief. In het adelcharter vermeldt de koning uitdrukkelijk Arents verdiensten die aan zijn nieuwe status ten grondslag lagen.⁴⁵ Maar wat in 1566 een daad van verdienste was, werd een halve eeuw later onder tootaal gewijzigde omstandigheden gepercipieerd als heulen met de vijand. En dat was wat Van Aerssen in de *Provisionele openinghe* de kleinzoon van de burgemeester onder de neus wreef.

Voordien deed deze echter met de publicatie van de *Ontdeckinge vande valsche Spaensche Jesuijtische practijcke* een verwoede poging om de schade te voorkomen.⁴⁶ In dit pamflet worden met klem de aantijgingen over zijn 'kleynder afcoemste' ontkend. Van der Myle begint weinig overtuigend met vooral formele argumenten. Zo stelt hij dat uitsluitend de ridderschap en de edelen van Holland bevoegd zijn om te bepalen wie deel uitmaken van dit college. Daarover behoeft geen verantwoording aan derden te worden afgelegd.⁴⁷ Daarna wordt uitgebreid beschreven uit welke aanzienlijke families zijn voorouders van zowel vaders- als

43 *Provisionele openinghe. Van verscheyden saecken, gestelt in de remonstrantie van den heer advocaet van Hollandt ende west-Vrieslandt* (z.p. 1618) Knuttel 2635, 55.

44 P.C. Hooft, *Nederlandsche historien* (Amsterdam 1642) III, 104; Brandt, *Historie der Reformatie I* (Amsterdam 1677) 362; J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht II* (Dordrecht 1933) 1102-1109; Jan van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) 257.

45 *Handvesten, privilegiën [...] der stad Dordrecht* III, Pieter Hendrik van de Wall (ed.) (Dordrecht 1790) 1323.

46 (Den Haag 1618) Knuttel 2633. Dit pamflet werd weliswaar anoniem gepubliceerd maar Van der Myle maakte er geen geheim van dat hij de auteur was; H.A.W. van der Vecht, *Cornelis van der Myle* (Sappemeer 1907) 105.

47 *Ontdeckinge*, 25.

moederszijde stammen. Deze voorouders hebben eeuwenlang tal van belangrijke functies vervuld in dienst van het land en van de stad Dordrecht. De uitweiding over de voortreffelijke achtergrond van het geslacht Van der Myle diende om Cornelis’ voornaamste argument kracht bij te zetten dat

al langhe voor den derden Adel [...] des Heeren vander Mijle vaderlicke voor-Ouders ende Bloetverwanten / Adelicken hebben gheleeft.⁴⁸

In 1570 was deze adellijke afkomst slechts bevestigd. Dat was nodig omdat door de ‘Hollandsche ghewoonte van namen te negligeren’ de titel in het ongerede was geraakt. Zoals ook blijkt uit zijn adelsbrief heeft de koning van Spanje, die als toenmalige wettige vorst daartoe immers de aangewezen persoon was⁴⁹, om die reden van der Myle’s adel en afkomst ‘gheconfirmeert / ende waert noodt / gherestaureert’.⁵⁰ Inderdaad onderschrijft de adelsbrief van Filips II deze versie. De koning bevestigt aan Arent dat hij en zijn nakomelingen ‘den naem ende die waepen vande Mijl die wij verstaen hem van zijn voorouders continuelick afgecoemen te weesen’ mogen voeren.⁵¹ Deze interpretatie kwam Van der Myle goed van pas. Met de woorden van de koning kon hij de beschuldiging ontzenuwen dat hij van jonge, onaanzienlijke adel was. En als de adellijke titel al van oudsher aan de familie toekwam, viel de bodem weg onder het potentiële verwijt dat er een fout oorlogsverleden aan ten grondslag lag.

Zoals ik al aangaf, mocht zijn verdediging van de familie-eer Van der Myle niet baten. In de *Provisionele openinghe* wordt de discutabele wijze waarop Arent Cornelisz. aan zijn titel kwam breed uitgemeten. Het argument dat er sprake is van de ‘restauratie’ van een bestaande titel wordt van tafel geveegd als ‘de ordinaris stijl van het protocol’. Bovendien, zo laat Van Aerssen de lezer fijntjes weten, is de naam afkomstig van de echtgenote van de burgemeester, die in 1541 de ambachtsheerlijkheid De Mijl van haar vader had geërfd. Er kon dus moeilijk worden gesproken van een naam die al generaties lang aan de familie van Arent Cornelisz. had toebehoord.⁵² Hierop had ‘des Advocaets schiltknaep’ geen weerwoord. Dat betekende niet dat de pamflettenoorlog voorbij was. Integendeel, deze liep zelfs zo hoog op dat de heren elkaar op 28 juni voor een – door Maurits’ tussenkomst vrijdeld – duel ontmoetten. Maar Van der Myle was zo verstandig zijn adellijke titel niet meer in de strijd te gooien, daar viel geen eer mee te behalen. De polemiek veranderde in een juridisch steekspel met veel verdachtmakingen en hatelijkheden over en weer. Met de arrestatie van Oldenbarnevelt kwam er een einde aan. De beschuldiging van de ‘ongeachte afcoemste’ kreeg nog een wrange nasmaak doordat Van der Myle wegens zijn nauwe (familie)banden met de veroordeelde landsadvocaat korte tijd later uit de ridderschap van Holland werd verwijderd.⁵³

48 Ibidem, 29.

49 Met deze toevoeging wil Van der Myle ongetwijfeld aangeven dat er geen enkel ander motief, zoals dankbaarheid voor het voorkomen van de Beeldenstorm, bestond voor de tussenkomst van Filips II.

50 *Ontdekinge*, 27.

51 *Handvesten, privilegiën...der stadt Dordrecht III*, 1323-25.

52 *Provisionele openinghe*, 56. *Handvesten, privilegiën ... der stadt Dordrecht III*, 1326, f, onderschrijft Van Aerssens versie. H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten* (Leiden 1984) 42-43 vermeldt eveneens dat grootvader Van der Myle zijn adellijke titel pas in 1570 verkreeg als dank voor geleverde diensten. Om tegemoet te komen aan de destijds diepgewortelde gedachte dat adeldom op geboorte en niet op prestatie behoorde te berusten, antedateert de oorkonde Van der Myle’s nieuwe status in het verleden.

53 Uiteindelijk kwam het wel weer goed met Van der Myle. Als vertrouweling van Frederik Hendrik trad hij enige tijd later

Deze casus vertoont een opvallende parallel met onze eigen tijd. Net zoals het geval is met de Tweede Wereldoorlog, gold blijkbaar ook voor de Opstand dat verzet tegen c.q. collaboratie met de vijand het etiket van politiek-moreel goed of fout kreeg opgeplakt. Deze waardeordelen hadden een absoluut karakter dat geen ruimte liet voor nuanceringen, voor een 'grijs verleden'.⁵⁴ De ruzie tussen Van Aerssen en Van der Myle illustreert dit. Grootvader Van der Myle werd in zijn eigen tijd gewaardeerd omdat hij zijn stad had weten te behouden voor religieus geweld. Ik vermoed dat niet alleen de katholieke inwoners van Dordrecht maar ook vele protestantsgezinde burgers hem daar dankbaar voor waren.⁵⁵ Gebruik van geweld tegen stadsgenoten zal slechts voor een enkeling een aanlokkelijk vooruitzicht zijn geweest. Voor Van Aerssen en zijn tijdgenoten telde dat niet meer. Zij zagen slechts dat de burgemeester had gehandeld in de geest van de Spaanse vijand. Dat was voldoende om karaktermoord op hem te plegen. Zijn morele diskwalificatie was vervolgens een uitstekend middel om een eigentijdse politieke tegenstander monddood te maken. Blijkbaar waren ook onze voorouders in de ban van goed en fout.⁵⁶

In deze paragraaf is aan de hand van drie naar mijn mening representatieve polemieken geanalyseerd op welke wijze in de laatste jaren van het Bestand het Opstandsverleden door de strijdende partijen actueel werd gemaakt. Welk antwoord op de in de inleiding gestelde vraag naar de dynamiek van de Opstandscanon levert dat op?

Conclusies

Het belang dat aan oorlogsherinneringen wordt gehecht, is van alle tijden. De drie polemieken laten zien dat ook aan het begin van de 17de eeuw oorlogsherinneringen een prominente plaats opeisten in de beeldvorming over het verleden. Dat is om meer dan één reden begrijpelijk. De Republiek had veertig jaren onafgebroken oorlog achter de rug. De bevolking was langdurig geconfronteerd met schokkende gebeurtenissen die in elk opzicht een hoge tol hadden geëist. Daarnaast had de oorlog tegen Spanje enorme staatsrechtelijke repercussies. Uit de Opstand was *de facto* een nieuwe staat ontstaan (hoewel de officiële erkenning pas in 1648 volgde). Dit mag in het huidige postkoloniale tijdperk misschien niet bijzonder tot de verbeelding spreken maar in de 16de eeuw gold een breuk met de wettige vorst als een ongekende daad van rebellie die om een sterke legitimatie vroeg.⁵⁷ Ook om een andere reden waren de Opstandsherinneringen belangrijk. De bevolking van de nieuwe staat was zeer divers. Door consequent de herinneringen aan de Spaanse gruweldaden breed uit te meten en te herdenken, werd geprobeerd een wij/zij gevoel te creëren dat verenigend werkte. Antihispanisme was een welbewuste strategie om de inwoners van de Republiek tot een eenheid te smeden: alle Nederlanders ongeacht hun religieuze achtergrond konden zich hiermee identificeren.

Tot zover is er eigenlijk niets opmerkelijks aan de hand. Het identiteitsversterkend effect

weer toe tot de ridderschap en vervulde hij nog allerlei belangrijke functies op wetenschappelijk en staatkundig gebied; Van der Vecht, *Cornelis van der Myle*, 118-135.

54 Deze term is ontleend aan Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

55 In de latere geschiedschrijving wordt het optreden van Arent Cornelisz. regelmatig geroemd. E.g.: *Handvesten*, 1323; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, vol. II, 1102-1109.

56 Ontleend aan J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout* (Amsterdam 2007).

57 E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987); S. Groenveld, "'Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders' in: N.C.F. van Sas, *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1991) 55-81; Alastair Duke, 'From king and country to king or country? Loyalty and treason in the Revolt of the Netherlands' in: idem, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen 2003) 175-197.

van de strijd tegen een gemeenschappelijke vijand wordt algemeen erkend.⁵⁸ Tijdens de Bestandsjaren bleek echter dat het oorlogsverleden ook een verdelende factor kon zijn. Hoewel de externe vijand (tijdelijk) naar de achtergrond was verhuisd, bleven de herinneringen aan de Opstand dienst doen, maar wel met een nieuw doel: de tegenstander in eigen land beschadigen. Met andere woorden, onder invloed van de actuele situatie ging het Opstandsverleden een rol spelen bij het creëren van een wij/zij gevoel op het niveau van verschillende sociale groepen binnen de Republiek. Deze nieuwe functie impliceerde dat het Opstandsverleden anders moest worden geïnterpreteerd. Het moest immers twee tegengestelde opvattingen gaan ondersteunen. Uit de analyse van de hier behandelde polemieken blijkt hoe dat proces van aanpassing en actualisering verliep. Alles draaide in feite om de vraag wat de inzet van de Opstand was geweest. Waarvoor was nu eigenlijk gevochten? Volgens de remonstranten ging het om de vrijheid van gewetensdwang, volgens de contraremonstranten om het orthodoxe calvinisme. Beide partijen interpreteerden het Opstandsverleden op een zodanige manier dat het eigen standpunt werd gerechtvaardigd. Oorlogsherinneringen werden een middel om aan te tonen hoezeer de tegenstander het eigenlijke doel van de Opstand uit het oog had verloren met als gevolg dat hij gevaarlijk dicht de Spaanse aartsvijand naderde. De Opstand ging tevens fungeren als de morele meetlat waarlangs politieke voorkeuren en persoonlijke reputaties konden worden gelegd. De drie pamflettenoorlogen die in dit artikel zijn behandeld, bieden dan ook sterke argumenten om de inleidende vraag bevestigend te beantwoorden. Door de veranderde socio-politieke context van de Bestandsjaren kreeg het oorlogsverleden een nieuwe ideologische betekenis, zij het dat die niet voor alle groepen in de samenleving gelijk was. Het oorlogsverleden had kennelijk een zodanig open karakter dat het ruimte bood aan twee elkaar bestrijdende bewegingen. De Opstandscanon paste zich aan de gewijzigde maatschappelijke veranderingen aan. Bestaande herinneringen, zoals die aan het optreden van grootvader Van der Myle, kregen een nieuwe betekenis. Tegelijkertijd werden nieuwe herinneringen in het leven geroepen. De persoonlijke geloofsovertuiging van Willem van Oranje is een treffend voorbeeld. Tevens kreeg de Opstandscanon een nieuwe functie doordat hij nu primair binnenlandse standpunten ging ondersteunen. De door Pollmann voor Leiden geconstateerde wisselwerking tussen Opstandsverleden en Bestandstwisten, oftewel tussen verleden en heden, deed zich dus ook op landelijk niveau voor (afb. 4).

De belangrijke legitimerende functie van het Opstandsverleden tijdens de Bestandsjaren was mijns inziens een rechtstreeks gevolg van de essentiële rol die het oorlogsverleden in de voorgaande jaren had gespeeld bij de vorming van het nationale zelfbeeld. Dat maakte dat standpunten in actuele kwesties aan kracht wonnen en een groter gehoor vonden als zij konden worden geplaatst in de traditie van de Opstand. De Opstand fungeerde, met andere woorden, als een moreel ijkpunt in eigentijdse aangelegenheden.

Dat het Opstandsverleden onder invloed van de Bestandstwisten een nieuwe betekenis kreeg, is een treffende illustratie van het procesmatige karakter van het sociale geheugen van een samenleving: het is geen statisch gegeven maar juist dynamisch, het is actief in plaats van passief, het roept tegenstrijdigheden op en het kent varianten. Dat heeft naar mijn mening tot gevolg dat het niet alleen zelf vatbaar is voor veranderingen maar dat het ook veranderingen teweeg kan brengen. Dat is precies wat er gebeurde in de Bestandsjaren

58 Een overzicht van de werking van dit mechanisme vanaf de klassieke oudheid tot op heden is te vinden in Hans Achterhuis, *Met alle geweld* (Rotterdam 2008) 48-49, 311-395.

Afb. 4 Adriaen P. van de Venne (1589-1662), *De zielenvisserij: allegorie op de ijverzucht van de verschillende religies tijdens het Twaalfjarig Bestand tussen de Nederlandse Republiek en Spanje*, schilderij, olieverf, 98,5 cm x 187,8 cm. Rijksmuseum Amsterdam.

Op het schilderij zien we een rivierlandschap. Daarin bevinden zich grote groepen mensen aan beide oevers van de rivier, op het water bevinden zich enkele roeiboten. Aan de horizon een regenboog. Aan de linkerzijde de Protestanten en hun aanhangers, de prinsen van Oranje, Maurits en Frederik Hendrik, Frederik v van de Palts, Jacobus I, koning van Engeland en de jeugdige Lodewijk XIII, koning van Frankrijk met zijn moeder Maria de' Medici. In de boot op de voorgrond bevinden zich de protestantse vissers, hun netten zijn gemerkt met Fides, Spes en Charitas. Aan de rechterzijde bevinden zich de katholieken en hun aanhangers: de aartshertogen Albrecht en Isabella, generaal Ambrosio Spinola en de paus gedragen door kardinalen. In het katholieke bootje vissen priesters onder leiding van een bisschop.

toen beide partijen het oorlogsverleden opvoerden als referentiekader voor in het heden wenselijk geachte handelingen. De interpretatie van de ene partij vroeg om een reactie van de andere, de repliek weer om een dupliek. Daarmee kreeg het oorlogsverleden een sturende werking in actuele discussies en gaf het aanleiding tot politiek en maatschappelijk handelen. Ongetwijfeld zal uit de botsing van de twee conflicterende visies op het verleden een dominante versie naar voren zijn gekomen. Gezien de afloop van de Bestandstwisten ligt het voor de hand dat de contraremonstrantse kijk op de Opstand tot de nationale canon ging behoren, terwijl die van de remonstranten het karakter van een contra-herinnering kreeg. En hoogstwaarschijnlijk kwam de officiële herinnering op haar beurt onder vuur te liggen toen een nieuwe socio-politieke context om een nieuwe invulling van het sociale geheugen vroeg.

Tot slot een paar woorden over de bijdrage van dit onderzoek aan vroegmoderne *memory studies* in het algemeen. Ik meen dat duidelijk is geworden dat het ontbreken van de moge-

lijkheid van *oral history* geenszins het onderzoek naar het vroegmoderne sociale geheugen behoeft te belemmeren. De Gouden Eeuw is buitengewoon rijk aan bronnen en beeldmateriaal, afkomstig uit en betrekking hebbend op allerlei lagen van de bevolking. Door de beschikbare bronnen in hun samenhang te bestuderen, is het mogelijk een zodanig inzicht te krijgen in de werking van het sociale geheugen dat daar op wetenschappelijk verantwoorde wijze conclusies uit kunnen worden getrokken. Ik meen dat deze conclusies nog aan kracht kunnen winnen als de analyses van verschillende perioden met elkaar worden vergeleken. Op die manier kunnen lange termijn ontwikkelingen beter zichtbaar worden gemaakt. Dit zou ervoor pleiten om te onderzoeken hoe het de Opstandscanon verging in de jaren 1650, toen de Republiek zich opnieuw geplaatt zag voor ingrijpende politiek-sociale tegenstellingen.

Laudatio Carolina Lenarduzzi – Scriptieprijswinnaar 2009

Dit artikel is een bewerking van de Leidse bachelorscriptie “*De oude geusen teghen de nieuwe geusen*”. Over de dynamiek van het oorlogsverleden ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, waarmee Carolina Lenarduzzi de Scriptieprijs Historisch Tijdschrift Holland 2009 heeft gewonnen. Het juryrapport, dat hieronder in verkorte vorm is weergegeven, spreekt van een sprankelend werk:

‘Carolina Lenarduzzi onderzoekt aan de hand van pamfletten de toe-eigening van het oorlogsverleden tijdens het twaalfjarig bestand en de rol die dit speelde in de vereniging van de Republiek. Haar onderzoek naar de dynamiek van collectieve herinnering in de vroegmoderne tijd is niet alleen theoretisch gefundeerd, maar ook origineel en vernieuwend. Gecombineerd met een prettige schrijfstijl en een goede argumentatie blinkt de bekroonde scriptie in alle aandachtspunten van de jury uit: wetenschappelijk belang, argumentatie, originaliteit, verzorging en verhouding tot het concept “Holland”. De scriptie van Lenarduzzi is een sprankelend werk dat niet alleen een waardevolle academische bijdrage levert, maar tevens een interessante reflectie biedt op wat “Holland” is.’

Goed en fout in de Nederlandse Opstand

De Nederlandse Opstand tegen Spanje was in de 17de eeuw een belangrijk moreel ijkpunt voor Nederlanders. Dit gold op individueel niveau (denk aan: 'mijn grootvader heeft nog meegeholpen de stad Leiden te ontzetten') maar ook op collectief niveau ('Wij Nederlanders zijn een vrijheidslievend volk'). De geschiedenis van het conflict kon, ook na de Vrede van Münster, gebruikt worden als wapen om de politieke tegenstander uit te schakelen ('jouw grootvader collaboreerde met de hertog van Alva'). Er zijn parallellen te trekken tussen de discussie over 'goed' en 'fout' na de Tweede Wereldoorlog en de omgang met het oorlogsverleden in de 17de eeuw. Voor vroegmodernisten kan het begrippenpaar 'goed' en 'fout' bijdragen aan een beter begrip van de publieke verwerking van de Nederlandse Opstand. Tegelijkertijd kunnen modernisten leren van de 17de-eeuwse omgang met het verleden en zien dat politiek-morele belangstelling voor conflicten uit de geschiedenis niet alleen een modern verschijnsel is.

Goed en fout – verleden en heden

Toen het Amsterdamse PvdA-raadslid Geke van Velzen in september 2010 het kabinet VVD-CDA met gedoogsteun van de PVV 'Bruin 1' noemde, deed ze dat in de hoop dat de vergelijking met het fascisme en het Naziregime haar argument kracht zou bijzetten. Maar het tegenovergestelde gebeurde: Van Velzens analogie veroorzaakte een nationale 'mediastorm' die zich tegen haar keerde. Kort na de gewraakte uitspraak bood haar fractievoorzitter zijn verontschuldiging aan voor Van Velzens faux pas.¹ Hoewel haar plan geheel mislukte, is het incident een goed voorbeeld van de manier waarop de Tweede Wereldoorlog nog altijd fungeert als een belangrijk moreel ijkpunt.

Er is de laatste jaren sprake van een grote ijver om fouten die het Nederlandse ambtenarenapparaat heeft gemaakt tijdens en na de bezettingsjaren weer goed te maken als een vorm van collectieve boetedoening. Een voorbeeld hiervan is het restitutiebeleid met betrekking tot kunstwerken die onrechtmatig door de Nederlandse staat zijn toegeëigend (zoals de Goudstikker-collectie) of de pogingen om oorlogsmisdadigers zoals Klaas Carel Faber en Heinrich Boere alsnog hun straf te laten uitzitten. Er zijn ook meer eigenaardige voorbeelden. In 2004 riepen de omroep KRO en een deel van de Tweede Kamer de ministers Piet Hein Donner (justitie) en Rita Verdonk (vreemdelingenzaken en integratie) op om Anne Frank postuum het Nederlanderschap te verlenen. De oorlog 'leeft' in Nederland en het debat over goed en fout tijdens en na de oorlogsjaren is opnieuw een actuele discussie.

De ijver waarmee in Nederland verwezen wordt naar de Tweede Wereldoorlog als moreel ijkpunt staat in schril contrast met de politiek-morele rol die de rest van het vaderlandse en koloniale verleden speelt in het Nederlandse bewustzijn. De Tachtigjarige Oorlog is bijvoorbeeld vrijwel geheel naar de achtergrond verdwenen. Als Van Velzen het kabinet had omgedoopt tot de Bloedraad van Alva, dan zouden mensen dat bizar hebben gevonden. Er worden weinig heftige discussies gevoerd over wie collaboreerde met Spanje tijdens de Nederlandse Opstand (de benaming die historici tegenwoordig vaak gebruiken voor de Tachtigjarige Oorlog). Toch stamt het politieke gebruik van oorlogsherinneringen in Nederland grotendeels uit de 17de eeuw toen verschillende groepen, zoals Oranjegezinden en gerefor-

1 'PvdA-raadslid spreekt over bruin kabinet', *Trouw*, 17 september 2010.

meerden, poogden een nationaal bewustzijn te creëren onder de bevolking.² Hoe werd de discussie over goed en fout toen gevoerd? En met welk doel en welke gevolgen? Verschillende historici hebben geprobeerd het begrippenpaar goed/fout ook toe te passen op de Nederlandse Opstand.³ De vraag die echter nog niet is gesteld, is de manier waarop ideeën over goed en fout in de Tweede Wereldoorlog ook toepasbaar zijn op de Opstand. Niet alleen kunnen moderne inzichten helpen een nieuwe blik te werpen op de 17de eeuw, andersom kan het onderzoek naar de 17de-eeuwse omgang met het oorlogsverleden ook interessante inzichten opleveren voor de moderne historici die onderzoek doen naar de maatschappelijke verwerking van oorlogssituaties. Om deze vraag te beantwoorden vergelijkt dit artikel de omgang en het politieke gebruik van oorlogsherinneringen in de 20ste en in de 17de eeuw.

Herinneren en vergeten

Dat ‘goed’ en ‘fout’ tijdens de Opstand geen actuele discussie meer is, is niet bepaald vreemd. ‘De basis-consensus ten aanzien van “goed” en “fout” is,’ volgens H.W. von der Dunk, ‘sedert 1945 onveranderd gebleven omdat deze basis-consensus tevens het geestelijk fundament vormt van de hedendaagse democratie in Nederland en in heel het Westen. Als die zou verdwijnen zou dat impliceren dat de fundamenteën van die democratische samenleving zijn aangevreten.’⁴ Voor de Opstand lijkt deze observatie niet meer te gelden. De oorlog tegen Spanje ligt immers ver in het verleden en het verhaal over deze lange strijd kan ons – in tegenstelling tot de Tweede Wereldoorlog – niet meer aansporen het goede te doen en het foute te veroordelen.

Toch was dat vóór de Tweede Wereldoorlog anders. De Opstand was lange tijd de belangrijkste historische gebeurtenis in het bewustzijn van Nederlanders. Eeuwenlang heeft de strijd tegen Spanje gefunctioneerd als een referentiekader bij nieuwe conflicten en maatschappelijke ontwikkelingen. Publieke herinneringen aan de Nederlandse Opstand werden veelvuldig gebruikt, bijvoorbeeld als inspiratiebron voor de Patriotten aan het eind van de 18de eeuw, als oorsprongsverhaal van de opkomende natiestaat in de 19de eeuw of tijdens de Tweede Wereldoorlog. Toen zagen de verzetsmensen zichzelf als erfgenamen van de 16de-eeuwse Geuzen. Deze hadden er immers ook voor gezorgd dat het verzet tegen de Spaanse vijand voet aan wal kreeg. De Duitsers hadden vlug door dat het oorlogsverleden van de Opstand een politieke lading had. Toen de latere chroniqueur van de moord op de Nederlandse Joden, Jacques Presser, in 1941 onder valse naam een boek over de tachtigjarige oorlog publiceerde werd dat prompt door de Duitsers verboden – de analogie was te duidelijk.⁵

Er zijn talrijke manieren om de vroege geuzenpropaganda tijdens de Tweede Wereldoorlog te illustreren. In het pamflet *De Geus van 1940* wordt bijvoorbeeld de oprichting van een nieuwe verzetsgroep met de naam Geuzenactie beschreven. Met deze naam, aldus het pamflet: ‘kregen zij en hun toekomstige medestanders den naam “Geuzen”, en daarom noemen

2 Zie: S. Groenveld, ‘Natie’ en ‘patria’ bij zestiende-eeuwse Nederlanders’ in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland* (Amsterdam 1999), 55-81, aldaar 81.

3 H. van Nierop, *Het foute Amsterdam* (Amsterdam 2000); J. Koppenol, *Het Leids ontzet. 3 oktober door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002); L. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (Leiden 2003).

4 Geciteerd uit: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout?* (Amsterdam 1983) 9.

5 J. Romein, B.W. Schaper [J. Presser] et al. (red.), *De Tachtigjarige Oorlog* (Amsterdam 1941); N. van der Zee, Jacques Presser. *Het gelijk van de twijfel* (Soesterberg 2002) 119-120.

Afb. 1 Cartoon die de vergelijking trekt tussen de Tachtigjarige oorlog en Tweede Wereldoorlog. Het bijschrift luidt: Duke of Alva: 'Remember, Your Majesty, we butchered them too and never conquered'. Tekening van A. Orbaan. Collectie NIOD beeldnummer 182762.

zij Dr. Seyss-Inquart: Alva II.⁶ En onafhankelijkheid van Duitsland zal 'alleen dan bevredigend [...] zijn als er weer een ORANJE aan het hoofd van onzen staat komt.'⁷ De Tweede Wereldoorlog werd zo in het oude model gegoten van een onafhankelijkheidsstrijd tegen de buitenlandse overheerser: Spanje of Duitsland, dat maakte voor de retoriek weinig verschil (afb. 1). Wat wel uitmaakte, was het beeld dat naar voren werd gebracht van de Nederlanders als vrijheidslievende natie.

Het idee van de Nederlanders als vrijheidslievend volk werd bijzonder populair ten tijde van de Opstand. In het Noorden, dat religieus verdeeld was, bleek het riskant om het verhaal van de Opstand religieus te duiden zoals dat in het naar religieuze eenheid strevende Zuiden wel gebeurde. In het Noorden konden seculiere publieke herinneringen op een minder omstreden manier een bindende en motiverende functie hebben. Ze konden worden gebruikt om calvinisten, katholieken en mensen van andere gezindten te overtuigen van de noodzaak om vastberaden verzet te blijven plegen tegen de gedeelde Spaanse vijand.⁸

In de gereformeerde geschiedschrijving in de aanloop naar, en ten tijde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) waren pressiegroepen actief die oorlog wilden blijven voeren tegen Spanje. Dit zou volgens hen de enige manier zijn om de onafhankelijkheid van de Republiek, de gewetensvrijheid en de bevoorrechte positie van de gereformeerden te bescher-

6 'Geuzenactie', *De Geus van 1940*, 10 oktober 1940, 1.

7 Ibid.

8 Zie o.a.: S. Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the golden age* (Londen 1987) 52-122.

men.⁹ Een goed voorbeeld is de *Morghen-wecker der vrye Nederlantsche provintien* (1610) door de gereformeerde predikant en uit het Zuiden afkomstige vluchteling Willem Baudartius (1565-1640). Dit boek werd enkele jaren na publicatie herwerkt tot een populair kinderboek dat tot ver in de 18de eeuw herdrukt werd.¹⁰ Het doel van de auteur was om zijn lezers ervan te overtuigen dat de kalmtte en vrede van het Twaalfjarig Bestand bedrieglijk waren omdat de Spanjaarden toch nooit hun woord hielden en op den duur toch weer zouden proberen de Nederlanden onder hun juk te brengen. Om te illustreren hoe vreselijk de Spanjaarden waren geweest vertelt een vader aan zijn zoon wat voor wreedheden de vijand had begaan. Voor aanvang benadrukt hij dat:

Ontweerdigh is hy een Nederlander gheboren te zijn ende ghenoeemt te worden / die dese gheschiedenissen in 't vergheet-boeck stelt. Onweerdigh is hy een ghetrouwe Vader ghenoeemt te worden / die dese dinghen sijn kinderen niet in en prent / ja immers so getrouwelijck / als de kinderen Israels schuldigh waren / na Godts bevel Deut.6. Haren kinderen voor ooghen te stellen die wonderbaarlijcke verlossinghe uyt Egypten-Lant.¹¹

Terwijl in het Noorden de herinnering aan de oorlog en aan de wreedheid van de vijand dus een voorwaarde was om een goede Nederlander te kunnen zijn, was het in het Zuiden juist zo dat men de pijnlijke geschiedenis van het verzet tegen Habsburg en katholicisme maar beter kon vergeten. Het verzet eindigde immers in een nederlaag toen Antwerpen in 1585 werd veroverd door Alexander Farnese, de latere hertog van Parma. Het regime in het Zuiden gaf overgebleven 'kettters' de kans het land te ontvluchten en verbood publieke herdenkingen van de Opstand. De overtuigd calvinistische Zuiderlingen verlieten de Habsburgse Nederlanden en de achterblijvers schikten zich naar de nieuwe orde. Het was voor de Zuidelijke bevolking niet opportuun om, nu men afhankelijk was van de goedwilligheid van het regime, te blijven gedenken dat de onderlinge verhoudingen slechter tijden hadden gekend.¹²

Het bleef echter niet alleen bij het toestaan of onderdrukken van herinneringen. Er werden ook bewuste pogingen gedaan om herinneringen van bovenaf te manipuleren. Een voorbeeld hiervan is de geschiedenis van het Culemborg paleis in Brussel. In 1568 liet de hertog van Alva het paleis van de graaf van Culemborg, Floris I van Pallandt, afbreken omdat leden van het Eedverbond der Edelen hier hun 'rebelse' smeekschrift hadden voorbereid.¹³ Dit Eedverbond was ontstaan in 1565 en bestond uit malcontente lage edelen. In 1566 hadden ze landvoogdes Margaretha van Parma een rekweset aangeboden waarin ze haar verzochten de inquisitie tenminste tijdelijk op te schorten. Alva zag deze gebeurtenis als het openbare begin van alle troebelen. Hij liet de grond waarop het verwoeste paleis had gestaan

9 J.C. Breen, 'Gereformeerde populaire historiografie in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 37 (1922) 254-273, aldaar 262-264.

10 W. Cilleßen, 'Der Spiegel der Jugend. Ein Kinderbuch als Medium der Geschichtserinnerung in den Niederlanden (1614-1813)' in: H. Peterse (red.), *Süß scheint der krieg den Unerfahrenen. Das Bild vom Krieg und die Utopie des Friedens in der Frühen Neuzeit* (Göttingen 2004) 51-53.

11 [J. Bouillet], *Spiegel der ieuight ofte Korte kronijck der Nederl. geschiedenissen, ... gheduerende dese veertigh-jarighe oorloge* (Amsterdam 1614) f. A3r.

12 F.G. Scheelings, 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden (16^e-18^e eeuw)' in: J. Craeybeeckx, F. Daelemans en F.G. Scheelings (red.), 1585: *op gescheiden wegen. Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden 22-23 november 1985 te Brussel* (Leuven 1988) 151-180, aldaar 167.

13 Een dergelijke strafmaatregel was niet ongebruikelijk in de tijd, zie: P. de Win, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd bestudeerd in Europees perspectief* (Brussel 1991) 220-221.

Afb. 2 Zuil van Culemborg, Algemeen Rijksarchief Brussel, Kaarten en plannen in handschrift, nr. 2.810.

bezaaien met zout – om, net zoals de Romeinen hadden gedaan in Carthago, de grond onvruchtbaar te maken. Vervolgens richtte hij een zuil op van ongeveer vijf meter hoog om de verwoesting te gedenken en om, zoals de inscriptie op de zuil leest, de herinnering aan de ‘conspiratie [...] tegen de oude Catholycke Roomsche Religie, teghen de Majesteyt van den Coninck, ende tegen zyne Majesteyts Nederlanden [voor eeuwig te vervloeken]’ (afb. 2).¹⁴

Maar de zuil bleef niet staan. In 1576 ontstond een nieuwe opstand, ditmaal tegen het wangedrag van het Spaanse leger dat culmineerde in de Antwerpse Furie datzelfde jaar toen muitende soldaten duizenden Antwerpenaren de dood injoegen. De gewesten die nog steeds opstandig bleven sloten de Pacificatie van Gent (1576) die als doel had de soldaten het land uit te sturen. In de Pacificatie stond ook als bepaling dat er ‘zullen te niete gedaen ende afgeworpen wordden die pilaeren, tropheen, inscriptien ende andere teekenen, by den hertoge van Alve gedaen rechten tot schande ende blamatie, zoe van de bovengenompde als van allen anderen’.¹⁵ De bedoeling was dat Alva’s wrede aanwezigheid vlug vergeten kon worden. De zuil van Culemborg was opgericht door de IJzeren Hertog en werd dus verwijderd. Hierdoor kwam het terrein braak te liggen. Na het herstel van het Habsburgse gezag in 1584 in Brussel en de komst van de Aartshertogen Albrecht en Isabella gaven deze twee nieuwe landsheren het braakliggende land aan de orde van de Ongeschoeide Karmelieten en legden de eerste steen voor een nieuwe kerk en klooster.¹⁶

Een plaats die aanvankelijk bekend stond als de plek waar alle opstandigheid begonnen veranderde zo in een symbool voor de Habsburgse Contrareformatie.¹⁷ Deze geschiedenis illustreert dat de centrale overheid in Brussel de manipulatie van publieke herinneringen aan de Opstand vanaf een vroeg stadium belangrijk vond. Overigens werd ter compensatie van de geleden schade tot 164 jaar na de verwoesting van het Culemborg paleis, door de Staten van Brabant ieder jaar een rente van 5.000 gulden afgedragen aan nakomelingen van de rebelse graaf Floris I. In 1732 werd de schuld afgelost met een eenmalige betaling van 100.000 gulden.¹⁸

De Loe de Jong van de Nederlandse Opstand?

Ondanks de belangstelling die autoriteiten hadden voor de door hen geprefereerde weergave van de geschiedenis moet de rol van de centrale overheid niet overschat worden. Tijdens de Nederlandse Opstand was er geen Loe de Jong die op last van de overheid en in het institutioneel kader van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een standaardwerk zoals zijn *Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog* kon schrijven over de oorsprong van alle troebelen. Geschiedschrijving met een ‘nationaal’ blikveld kwam echter wel op gang, vooral in de jaren 1590 toen de strijd in de Nederlanden steeds meer ging lijken op een oorlog tussen het Noorden en het Zuiden. Het ging hierbij voornamelijk om particuliere ini-

14 H. Schuermans, ‘La colonne de Culembourg à Bruxelles’, *Bulletin des commissions royales d’art et d’archéologie* (1870) 17-20; Roel Jacobs, *Een kleine geschiedenis van Brussel* (Tielt 2006) 150.

15 ‘Pacificatie van Gent’ in: A.S. de Blécourt, N. Japikse (red.), *Klein plakkaatboek van Nederland. Verzameling van Ordonnantien en Plakkaten Betreffende Regeeringsvorm, Kerk en Rechtspraak* (Den Haag 1919) nr. XVI, 113-117.

16 Schuermans, ‘La colonne’, 101.

17 Jacobs, *Een kleine geschiedenis*, 150.

18 A.W.K. Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge van Culemborg. Behelzende een Naemlyst der Heeren van Bosichem, benevens der Heeren en Graeven van Culemborg, gesproten uit de aloude Graeven van Teysterband, derzelver Huwelyken, Nakoomelingen Mitsgaders een Beschryvinge van de Stad Culemborg Alles by een gebragt uit bekende en beroemde Historie-Schryvers, oude Handschriften, Brieven en egte Stukken I* (Utrecht 1753) 380.

Afb. 3 Detail afbeelding Emanuel van Meteren uit zijn *Historie der Neder-landscher ende haerder Na-buren Oorlogen en Geschiedenissen* (1614). Universiteitsbibliotheek Leiden 13 E 1.

tiatieven die soms wel en soms niet gesteund werden door locale of nationale overheden.¹⁹

Om de controversiële aard van geschiedschrijving over (burger)oorlogen aan te tonen is het een vruchtbare exercitie een vergelijking te trekken met Loe de Jong. Op zoek dus naar een 16de-eeuwse tijdgenoot die het conflict op de voet gevolgd heeft, die gevlucht is voor vervolging en oorlogsgeweld en die relatief kort na de uitbraak van het conflict begon aan een invloedrijk geschiedwerk. De geschiedschrijver Emanuel van Meteren (1535-1612) past goed in dit profiel.

Van Meteren, geboren in Antwerpen, bracht een deel van zijn jeugd door in Londen, waar zijn vader werkte als koopman. Toen hij in 1575 naar Antwerpen reisde vanwege zakenbelangen werd hij op 2 mei door de provoost van het hof en namens landvoogd Luis de Requesens gearresteerd op verdenking van collaboratie met de vijand. Achttien dagen later werd hij weer vrijgelaten vanwege zijn status als Engelse onderdaan. Van Meteren vluchtte terug naar Londen en hernam zijn koopmansactiviteiten. Vanaf de jaren 1580 begon hij actief te werken aan een geschiedenis van de Opstand. Hij ondervond echter al gauw dat zijn project tamelijk riskant was. Herinneringen aan de Opstand waren namelijk nog levendig en discussies over wie het gelijk aan zijn kant had gehad konden gemakkelijk ontaarden in ru-

¹⁹ J. Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (Leiden 2008) 10.

zies en later zelfs in ware mediaoorlogen (bijvoorbeeld in de vorm van pamfletpolemieken). Toen Emanuel van Meteren (afb. 3) als een van de eerste Nederlandse historici (en zelf een oorlogsvluchteling) in de jaren 1590 een ‘nationaal’ verhaal van de Opstand schreef, stootte hij – net als Loe de Jong bij ieder nieuw gepubliceerd deel van zijn werk – verschillende partijen tegen het hoofd.

Van Meteren publiceerde zijn eerste Nederlandse geschiedenis *Belgische ofte Nederlantsche historie van onsen tijden* in 1599. Direct daarna ontstonden er problemen. Bij de Staten-Generaal op 8 januari 1599 verklaarden de Staten van Holland:

te bevyn den, dat daerinne in materie vanden Staet soude wesen gefailgieert [tekort geschoten], ende dat sy daeromme den auteur emmers voor als noch nyet en conden vereeren, soe es hetselve daerby blyven staen’ en vervolgens werd opgemerkt dat ‘t voorn. boeck by anderen wesende doorsyen, syn mede ten regarde vande provincie van Utrecht diverse faulten daerinne bevonden.²⁰

Wat die fouten precies waren was voor Van Meteren niet helemaal duidelijk, maar zoals zijn biograaf W.D. Verduyn opmerkt, lijkt het aannemelijk dat het voornaamste bezwaar kwam van calvinistische predikanten die struikelden over Van Meterens opmerking ‘sonder aensien van Religie’ zijn geschiedenis geschreven te hebben. Als je zonder aanzien van religie een geschiedenis schrijft, zo dachten ze, dan kun je van alle partijen, en dus ook de calvinistische, zeggen dat religie enkel een voorwendsel was voor hun eigen daden. Zulk relativisme was natuurlijk onacceptabel.²¹

Nu is het inderdaad zo dat, in tegenstelling tot De Jong, Van Meteren oprecht streefde naar een zo onpartijdig mogelijk geschiedverhaal zonder politiek-morele oordelen. Zijn eigen identiteit speelde een onbelangrijke rol in zijn geschiedschrijving en ook wilde hij er niet van verdacht worden partij te kiezen voor of tegen bepaalde autoriteiten, gezindten of belangengroepen.²² Desondanks werd hij in de Zuidelijke Nederlanden wel gezien als geschiedschrijver van de vijand, een ‘foute’ historicus dus. Hij werd evenwel veel gelezen door de Zuid-Nederlandse elite (adel en clerus), vooral om het beeld van de vijand te leren kennen, maar ook om, naast het Contrareformatorische geschiedbeeld dat door de Zuidelijke overheid en de religieuze orden gepropageerd werd, toegang te hebben tot meer seculiere geschiedschrijving.²³

Onlangs het streven naar onpartijdigheid waren ook er individuen in de Republiek die niet blij waren met het boek van Van Meteren. Graaf Filips van Hohenlohe, luitenant-generaal van Holland en Zeeland, schreef in januari 1599 aan de Staten-Generaal dat hij boos was ‘dat eenen ghenaeamt van Meteren, in zijne historie enighe saken soude hebben aengehetoghen, daerby syn ghenade hem houdt grotelyck vercort, ende dat deselve zijne persoon

20 ‘Verbael van t' ghene ter vergaderinghe der Heeren Staten Generael is ghepasseert van 1594 tot 1599’ geciteerd door J.J. Dodt van Flensburg, ‘Iets over het geschiedkundig werk van Emanuel van Meteren’, *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht* 8 (1842) 202-213, aldaar 203.

21 W.D. Verduyn, *Emanuel van Meteren: Bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk* (Den Haag 1926) 192-194.

22 L. Brummel, *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje. Hugo Blotius (1534-1608) en Emanuel van Meteren (1535-1612)* (Den Haag 1972) 121-122.

23 Scheelings, ‘De geschiedschrijving’, 172-175.

Afb. 4 Detail afbeelding Graaf Filips van Hohenlohe uit Van Meteren, *Historie der Nederlandscher ende haerder Naburen Oorlogen en Geschiedenissen* (1614). Universiteitsbibliotheek Leiden 13 E 1.

ende eer nadeelich soude wesen'.²⁴ Zijn voornaamste bezwaar tegen het boek was volgens Verduyn dat Van Meteren had gesuggereerd dat Hohenlohe's huwelijk met Maria van Nassau (een dochter van Willem van Oranje) vanwege financiële problemen vertraagd was.²⁵ Voor een belangrijke edelman en legeraanvoerder als Hohenlohe was dat een directe aanval op zijn eer (afb. 4). Van Meteren werd opgeroepen om later die maand in Den Haag voor de Staten te verschijnen om te verklaren hoe hij aan zijn informatie was gekomen. De auteur, 'diewelcke, dairop gehoirt, anders egheen redenen dairvan en heeft weeten te allegeren dan het hooren seggen', kon de Staten niet tevreden stellen. In februari besloten ze daarom dat Van Meteren, vanwege de 'vele onwaerheden' en ongefundeerde uitspraken die hij verkondigde, niet verder gedrukt of vertaald zou mogen worden.²⁶

Maar dit betekende niet het einde van Van Meterens geschiedwerk, want tijdens de Bestandstwisten kreeg het boek nieuwe politieke relevantie. Na enkele eerdere geprivilegieerde drukken (Amsterdam, 1608 en Dordrecht, 1611), werd na zijn dood in 1612 opnieuw een poging gedaan het boek uit te geven. De overheid was de initiatieven voor een nieuwe geschiedenis in principe gunstig gezind. Van Meterens werk was immers nog steeds het

²⁴ 'Verbael', 203.

²⁵ Verduyn, *Emanuel van Meteren*, 193.

²⁶ Brummel, *Twee ballingen*, 95-98.

meest onpartijdige nationale verhaal van de Opstand. Uiteindelijk werd in 1614 een aangepaste en door de overheid geautoriseerde editie van het geschiedwerk gepubliceerd. Let wel, deze versie verscheen na zijn dood en pas na zorgvuldige revisie door een speciaal daarvoor aangestelde commissie van de Staten-Generaal.²⁷ De 1614-editie werd zelfs 'tot coste van de Generaliteit' aangeboden aan alle afgevaardigden van de vergadering.²⁸ Schijnbaar werd het geschiedverhaal van Van Meteren zo belangrijk gevonden en stond de overheid in Den Haag nu zo achter de inhoud van zijn werk dat het de afgevaardigden van alle gewesten aanmoedigde er kennis van te nemen. Maar wat werd precies veranderd aan Van Meterens werk om het meer acceptabel te maken voor de Staten-Generaal?

De historicus L. Brummel claimt dat er 'geen enkel' principieel verschil was tussen de edities van 1599, 1608 en die van 1614. A.E.M. Janssen stelt echter overtuigend vast dat de soevereiniteit van de Staten in de 1614-editie duidelijker benadrukt was.²⁹ In de editie van 1608 werd bijvoorbeeld een uitleg gegeven van de aloude privileges van Brabant; in de druk van 1614 was deze sectie uitgebreid met de privileges van Holland. De bron die hiervoor aangehaald werd, was niemand minder dan Hugo de Groot, pensionaris van Rotterdam en prominent aanhanger van de Remonstranten. Tenslotte werd in de 1614-editie aandacht geschonken aan de onlusten in Utrecht in 1610. In deze onrusten keerde Gomaristen zich tegen het door Arminianen gedomineerde stadsbestuur en kwamen de twee groepen recht tegenover elkaar te staan.³⁰

Van Meteren heeft de 1614-editie nooit kunnen goedkeuren en het is onzeker of hij aan de gang van zaken rond deze editie wel zijn medewerking zou hebben verleend. In het voorwoord van de editie van 1608 schrijft hij dat 'alle Menschen soecken allen handel schoon ofte vuyl te maecken' naar eigen goeddenken. Het is dan ook ironisch te noemen dat deze opmerking letterlijk is overgenomen in de 1614-editie: de editie die zonder zijn medeweten zo aangepast was dat er niets in stond dat het regime van Van Oldenbarnevelt mogelijkerwijs zou kunnen schaden.

De controverse rond het boek van Van Meteren toont aan dat de autoriteiten de geschiedenis van de staat belangrijk (en potentieel bedreigend) vonden. En het verhaal was met de 1614-editie nog niet afgelopen. In 1619 vroeg de uitgever opnieuw toestemming om het boek te drukken. De vraag oversteeg kennelijk het aanbod. Maar er was een probleem. Inmiddels was Van Oldenbarnevelt ten val gebracht en de autoriteiten – gezuiverd van de naaste medestanders van de oude raadpensionaris – weigerden te erkennen dat hun voorgangers in 1614 met de uitgave van het boek hadden ingestemd. Ze wilden geen goedkeuring verlenen aan een geschiedenis die onder hem gereviseerd was. Pas toen de Bestandstwisten al enkele jaren waren beslecht en niet meer zo vers in het publieke geheugen lagen, stonden de autoriteiten toe dat Van Meterens boek weer gedrukt werd.³¹ De publieke herinnering aan de Opstand was nauw verbonden met de politieke omstandigheden van de tijd.

27 'Verbael', 207-208.

28 J.J. Dodt van Flensburg (red.), *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht VI* (Utrecht 1846) 360.

29 Brummel, *Twee ballingen*, 171; A.E.M. Janssen, 'A Trias Historica on the Revolt of the Netherlands. Emmanuel van Meteren, Pieter Bor and Everhard van Reyd as exponents of contemporary historiography' in: A.C. Duke en C.A. Tamse (red.), *Clio's Mirror. Historiography in Britain and the Netherlands* (Zutphen 1985) 9-30, aldaar 18-19.

30 Brummel, *Twee ballingen*, 170; J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1806* (Oxford 1995) 433.

31 Verduyn, *Emanuel van Meteren*, 220.

‘Fout’ als politiek wapen tijdens en na de oorlog

Op 6 november 1978 publiceerde het *Dagblad van het Noorden* een krantenbericht waarin het Tweede Kamerlid Wim Aantjes beschuldigd werd lid te zijn geweest van de Duitse SS. Die avond gaf Loe de Jong, directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, een persconferentie waarin hij het oorlogsverleden van Aantjes krachtig veroordeelde. De volgende dag legde Aantjes zijn Kamerlidmaatschap neer. Uit een opinieonderzoek, uitgevoerd in opdracht van *Panorama* door de Nederlandse Stichting voor Statistiek, bleek dat meer dan de helft van de ondervraagden geloofde in de mogelijkheid dat de val van Aantjes teweeg gebracht was door zijn politieke tegenstanders binnen het CDA dat formeel opgericht werd in 1980. Zelf raakte hij later ook steeds meer overtuigd dat er meer aan de hand geweest moest zijn.³²

Of de affaire-Aantjes echt een politieke afrekening was, is een vraag die valt buiten de opzet van dit artikel. Maar het idee is duidelijk: het etiket ‘fout’ was karakterdodend. In de 16de en 17de-eeuwse Republiek was het niet anders. De historica Carolina Lenarduzzi noemt in dit nummer van *Historisch Tijdschrift Holland* als voorbeeld de ruzie tussen de diplomaat François van Aerssen en Cornelis van der Myle, schoonzoon van Johan van Oldenbarnevelt. Van Aerssen, gezant in Parijs, was ontevreden omdat de raadpensionaris hem wegbonjourde en vervolgens zijn eigen schoonzoon tot buitengewoon gezant benoemde. Om uiting te geven aan zijn misnoegen beschuldigde Van Aerssen zijn rivaal Cornelis van der Myle ervan van minderwaardige en zelfs ‘foute’ adel te zijn. Van der Myle’s grootvader Arent Cornelisz was namelijk geadeld door de tiran Filips II, omdat hij tijdens de onrusten van 1566, als burgemeester van Dordrecht en trouw onderdaan van zijn wettige heer, de stad had beschermd tegen de rebellen. In de tijd van Arent Cornelisz was dat nog een deugdelijke actie maar in de later ontstane canon van de Opstand werd zijn optreden gezien als verraad. De claim dat de vader dus de vijand had gediend en de Republiek ontrouw was geweest had voldoende retorische slagkracht om een hevige pamflettruzie op gang te brengen.³³

De beperkte ruimte van deze bijdrage staat het niet toe uitputtend te zijn over het politieke gebruik van oorlogsherinneringen ten tijde van het Twaalfjarig Bestand. Ter illustratie is het wel nuttig om een blik te werpen op de manier waarop de verliezers van de Bestandstwisten, de remonstranten, het oorlogsverleden aanwendden ten bate van hun politieke boodschap. Nadat de Bestandstwisten waren beslecht en Van Oldenbarnevelt ten val was gebracht, moesten veel remonstranten de Republiek ontvluchten. Verontwaardigd over deze religieuze vervolging klom een anonieme remonstrant in de pen. De calvinisten, aldus de auteur, prezen de vrijheid ‘daerse / zoo zij plachten te segghen / voor hebben ghevochten’ maar ze gedragen zich net als Alva.³⁴

Laet nu de Calvinisten noch op Duc d’Albe roepen en tieren / doch met wat reden zullen de verstandige haest ghemerckt hebben / dien maer bekendt zy / hoe datmen nu over een Jaer herrewaerts de Unien / Vryheden / Rechten / ende Privilegien der zelve Landen heeft ghebroken.³⁵

32 R. Bouwman, *De val van een Bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes* (Amsterdam 2002) 304-316, 327, 371.

33 C. Lenarduzzi, “De oude geusen teghen de nieuwe geusen”. Over de dynamiek van het oorlogsverleden ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, *Holland* 43-2 (2011).

34 *Sommier verhael van de wreede handelinghe der Bloet-dorstighe Calvinisten, ghepleeght teghen de Remonstranten buyten Rotterdam, op Sondagh voorleden den ii. October. 1619 (1619)* Knuttel 2966.

35 *Ibid.*

Afb. 5 Detail afbeelding Don Fernando de Toledo, hertog van Alva uit Van Meteren, *Historie der Neder-landscher ende haerder Na-buren Oorlogen en Geschiedenissen* (1614). Universiteitsbibliotheek Leiden 13 E 1.

In een ander pamflet werd er meer expliciet verwezen naar de boosdoener Maurits. De ‘Clachte over de verdruckte vrijheyd’, was ondubbelzinnig in de veroordeling van de stadhouder:

Waer is nu ons vrijheydt,
 Die gantsch te nederleydt,
 Door des mofs tyrannigheydt?
 [...]
 Duc d’alb heeft noyt gedacht,
 Noch Spangien oyt getracht,
 Tgeen de moff nu heeft gewracht.³⁶

Hier wordt de zoon van de vader des vaderlands die ooit had gevochten tegen de hertog van Alva gelijkgesteld aan, en zelfs afgeschilderd als wreder dan, de kwade hertog (afb. 5). Dit voorbeeld is overigens niet uitzonderlijk. Na zijn aanslag op Amsterdam in 1650, werd ook

³⁶ Anoniem, *Iammer-liedekens ende riimen, voor desen in Hollant gestroyt ende gesongen* (Antwerpen 1620) f. Azr.

Willem II in een pamflet uitgebreid vergeleken met Alva.³⁷ Ideeën over goed en fout waren dus sterk afhankelijk van politieke ontwikkelingen door de tijd heen.

Na de Vrede van Münster in 1648 bleven verschillende pressiegroepen nieuwe politieke en militaire gebeurtenissen voorzien van een politiek-moreel oordeel dat geënt was op de voorbije oorlog tegen Spanje. De strijd was afgelopen, maar de associaties die de Oorlog opriep, lagen nog altijd diep verankerd in het publieke bewustzijn van veel Nederlanders. In een gedrukt maar mogelijkwerwijs fictief afscheidsgedicht uit 1654 blijkt hoe het Opstandverleden aangewend kon worden om een groepsgevoel, in dit geval onder de Haagse schutterij, te bevorderen. De schutterij had niet alleen een militaire en ordebewakende functie, vriendschap en plezier waren ook belangrijke onderdelen van het schuttersbestaan. Om toch de heldhaftigheid en het militaire karakter van de Haagse schutterij te benadrukken, werd het moedige verleden in herinnering gebracht:

Nae dat den Graeff Lumé Duc d'Alff zijn Brill verkrachten,
 En met sijn drift'ge Vloot nae meerder glory trachten,
 Bewaecten ghy die Wal als Helden vroom en trou,
 Tot voordeel van't gemeen, ten dienste van Nassou.³⁸

De opperbevelhebber van de Watergeuzen, Willem van der Marck, heer van Lumey, had een dubbelzinnige reputatie. Inderdaad had hij ervoor gezorgd dat Den Briel ingenomen werd in 1572. Maar hij was ook verantwoordelijk voor de dood van de Martelaren van Gorcum: de priesters die in Gorcum gevangengenomen en in Den Briel vermoord werden. Ook in het Noorden was dat een pijnlijke geschiedenis. De Haagse schutters waren daarom, zo claimden ze trots, 82 jaar geleden tegen Alva en Lumey, maar voor de prins van Oranje.

Toch was ook de reputatie van Willem van Oranje, die in de Noord-Nederlandse canon een heldenstatus genoot, niet voor iedereen sacrosanct. In perioden waarin de positie van het huis van Oranje op de proef werd gesteld, keerden verschillende prominente auteurs zich openlijk tegen prins Willem I en zijn nagedachtenis. In 1662 bracht Pieter de la Court een geschiedwerk uit van de Opstand. Dit boek was oorspronkelijk geschreven door Viglius van Aytta (1507-1577), lid van de Raad van State en een belangrijk raadshier van Filips II. De la Court vertaalde het boekje dat oorspronkelijk in het Frans was geschreven in het Nederlands en voorzag het van een introductie. Buiten het feit dat hij een tekst liet uitgeven die geschreven was door een uiterst katholiek raadshier van Filips II en waarin het optreden van Willem I bijzonder kritisch wordt geëvalueerd, is vooral de introductie door De la Court met algemene opmerkingen van belang voor dit artikel. Nu de Opstand zo lang geleden was kon hij meer afstand nemen van de verhitte conflicten en de ontstane beeldvorming daarover. Terugblikkend op de eerste jaren van de Opstand schrijft De la Court dat prins Willem en de zijnen de oorlog wonnen, en dat daar uit moest volgen:

37 C. Dingemanse, *Rap van Tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten* (Hilversum 2008), 144-145; *Het Rechte tweede deel van 't Hollands Praatje / Verdedigende het Recht van de Groot-mogende heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt* (Antwerpen 1650) Knuttel 6839, 5-12.

38 A. vander Croos, *Af-scheyds-woorden, verrijckt met des Graven-haegsche Schutters Eer-Tijtulen, Op-Geöffert aen sijnen Luytenant Bartholomeus van Duynen, ende sijn Rots-gesellen, resorterende onder 'tOranje Vaendel* (Den Haag 1654) Knuttel 7599.

dat Onse Historie-Schrijvers als onderdaanen der selver, in het verhaalen der gemelde Troubelen, alle de kloeke daaden der Princen op het toneel bragten, ende die booven de waarheid vergrooteden, verswijgende onderentusschen ofte verkleinende soo veel doemelik, der selven ondeugden ende dwaasheeden.³⁹

En hetzelfde gold mutatis mutandis voor de Zuidelijke Nederlanden. Hier was de oorlog in militair opzicht verloren en wel op zo'n manier

dat daar uit alleen de Spaanse disreputatie, magteloosheid, ende verderf der Spaanse Nederlanden is ontstaan; soo is niet vreemd, dat alle die onderdaanen in het beschrijven der gemelde Troublen, de ondeugden ende dwaasheden der Koningen van Hispanien verswijgen ofte verkleinen, om alle den schuld der zelve Troublen, ten laste der Nederlandse Heeren, en bysonderlijk op de Princen van Oranjen te kunnen leggen.⁴⁰

Aldus de bijzonder relativierende blik van De la Court in zijn voorwoord. Met zulk relativisme had hij een duidelijk doel voor ogen. Als hij namelijk met succes de herinnering aan Willem van Oranje als glorieuze held kon afzwakken als louter het gevolg van politieke omstandigheden en een alternatieve historische visie kon presenteren, dan zou hij zonder beschuldigd te worden van een gebrek aan vaderlandsliefde zijn geprefereerde stadhouderloze, politieke systeem kunnen verkondigen.

Zoals na 1945 bleek, had de Tweede Wereldoorlog als moreel ijkpunt de Opstand naar de achtergrond laten verdwijnen. Wel had de Opstand die functie eeuwenlang kunnen vasthouden. Was er in de tussentijd dan niets ingrijpends gebeurd? De vele oorlogen die de Republiek na 1648 gevoerd suggereren het tegendeel. Tijdens het Rampjaar van 1672 viel het Franse leger, in een verbond met de Engelsen en de bisdommen Münster en Keulen, de Republiek binnen. Al vlug vergeleek men de ramp die de Republiek trof met wreedheden die ze had doorstaan ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog. Reyndert Jansz Moerbeek roept zijn lezers op de hoop niet op te geven en herinnert hen eraan wat Nederlanders tijdens de Opstand hadden doorstaan:

Als wy eens gedencken aen onse Voor-Ouderen / [...] die soo vromelijck treden met Godt den Heere / en soo uyt de handen van haer Vyanden verlost zijn. [...] Soos al onse Godt ons hulpe doen / gelijk hy onse voor-Ouderen heeft gedaen / dat nu haest hondert Jaer geleden. Mijn liever broeders; dit is een goet exempel voor ons.⁴¹

Een ander voorbeeld waarin herinneringen aan de oorlog tegen Spanje simpelweg werden gereproduceerd, was de *Vrymoedige Aenspraeck*, geschreven door de Zeeuwse predikant Maximiliaen Teelinck. In dit Orangistische pamflet (de eerste editie werd gepubliceerd in 1650) verdedigde hij de stelling dat de prins van Oranje recht had op het stadhouderschap vanwege de historische rol die zijn voorouders hadden gespeeld in de Opstand. In 1672, negentien

39 P. de la Court en V. van Aytta, 'Grondigh Bericht van 't Nederlands Oproer zo onder de Hertogin van Parma, als den Hertogh van Alba' in: P. de la Court (red.), *Historie der gravelike regering in Holland* (1662) 179.

40 Ibid, 179-180.

41 R. Moerbeek, *Het klaegh-huys des Heeren: of het Christelijck zee-schip, waer van Christus de zee is, waer door wy alle moeten passeren* (Alkmaar 1672) Knuttel 10244, f.A4v. Met dank aan Judith Brouwer, die me op dit pamflet attent maakte.

jaar na de dood van Teelinck, werd het pamflet opnieuw uitgegeven. Deze editie was bijna identiek aan die van 1650, behalve dat verwijzingen naar de Spaanse vijand waren vervangen door verwijzingen naar ‘de vijand’ in het algemeen, en soms naar Frankrijk of andere landen. De auteurs kwalificaties van de vijand bleven onveranderd in de 1672-editie. Uit een vergelijking van de twee teksten blijkt dat dezelfde negatieve kenmerken toegeschreven werden aan de Spaanse vijand als aan de nieuwe vijanden Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen. In de 1650-editie waarschuwde de auteur zijn lezers om waakzaam te blijven, want ‘de Spaensche handelen trouwlooslijck, en geloofse niet, haer mont is gladder dan boter, maer in haer herte is Krijg’.⁴² In 1672 had de Republiek inmiddels nieuwe vijanden gekregen en de tekst werd dienovereenkomstig aangepast: ‘de Fransche, Engelsche, en Bisschopse handelen trouwlooslijck, en geloofse niet, haer mont is gladder dan boter, maer in haer herte is Krijg’.⁴³ Deze passages demonstreren dat de identiteit van de vijand van ondergeschikt belang was. Het format dat ten tijde van de stijf tegen Spanje goed had gewerkt, kon kennelijk net zo goed gebruikt worden ten opzichte van andere vijanden.

De *Vrymoedige Aenspraeck*-pamfletten laten zien hoe Orangisten het verleden aanwendden in hun pogingen om de prins te verheffen tot stadhouder. Zij waren, als aanhangers van Oranje, de aangewezen personen om zich de herinneringen aan Willem I toe te eigenen. Staatsgezinden, de politieke tegenstanders van het Huis van Oranje, konden zich dit natuurlijk niet veroorloven. Zij hanteerden als alternatieve strategie het motief van de goddelijke interventie. Zo was het bijvoorbeeld in hun visie niet de prins van Oranje maar de goddelijke voorzienigheid die de stad Leiden in 1574 had ontzet.⁴⁴

Het Huis van Oranje marginaliseren was een methode om het eigen gelijk aan te tonen. Een andere manier was de rol van (voorouders van de) politieke tegenstanders in het verleden tot ‘fout’ te bestempelen. In een anoniem pamflet tot steun van de broeders De Witt ontkent de boer Klaes Swaer-Hoofst ‘dat wy ons al t’samen schuldigh maeckten aen Godt van ondanckbaerheyt tegens het Huys van Oranjen’.⁴⁵ Zijn collega-boer Jan Goet-Hart is het met hem eens en voegt eraan toe dat het het lot is van de landbouwer om het slachtoffer te zijn van zijn prins: ‘Doen onse Voor-ouders / nu hondert jaren geleden / den Oorlogh met den Koningh van Spanjen begonnen / doen ginck het oock alsoo toe / vrienden en vijanden hadden gelijcke deel / want elck was de voorste in het rooven.’⁴⁶ Een derde boer, Jaep Soet, reageert door op de Oranjegezinden het stempel ‘fout’ te plakken: ‘Ick veracht sijn Hoogheyt den Prince van Orangien niet; maer [...] daer is / mijns wetens / noch niet eene Stadt overgegeven / of de Prins-gesinde hebben ’t gedaen.’⁴⁷

42 M. Teelinck, *Vrymoedige Aenspraeck Aen Syn Hoogheyt De Heere Prince van Oraengien, Grave van Nassauw, &c. Gouverneur en Capiteyn Generael van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, &c. Admirael Generael van de Zee. Gestelt tot vvaerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken standt van ons Lieve Vaderlandt* (Middelburg 1650) Knuttel 6857, 10.

43 M. Teelinck, *Vrymoedige Aenspraeck, Aen sijn Hoogheyt de Heere Prince van Orangien, Grave van Nassauw, &c. Stadthouder en Capiteyn Generael van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, &c. Admirael Generael van de Zee. Gestelt tot waerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken stant van ons Lieve Vaderlandt* (Amsterdam 1672) Knuttel 10267, 10. Met dank aan Ingmar Vroomen, die me op de pamfletten van Teelinck attent maakte.

44 J. Stern, *Orangism in the Dutch Republic in word and image, 1650-75* (Manchester 2010), 160.

45 Anoniem, *Leger-praetje, tusschen ses persooenen [...] over den toestant van ons ruyters en soldaten* (1672) Knuttel 10603, f. A2r.

46 *Ibid.*, f. A3r.

47 *Ibid.*, 8.

Conclusie

Zoals H.W. von der Dunk opmerkte wordt de goed/fout-beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog geaccepteerd omdat het zo'n belangrijke rol speelt in de manier waarop Nederlanders kijken naar de positieve ontwikkeling die Nederland heeft doorgemaakt naar een welvarend, democratisch en vrij land. Voor de 17de eeuw gold hetzelfde: toen was het goed/fout-stempel ook aanvaardbaar, niet alleen omdat de geschiedschrijving als wetenschap minder ontwikkeld en vaak partijdiger was dan nu, maar vooral omdat het idee van de verworvenheden van de Republiek, zoals de bescherming van de privileges en de gewetensvrijheid, haast onaantastbaar was geworden en de herinnering aan de Spaanse overheersing een gruwel.

Veel van de discussies die werden gevoerd en die nog steeds gevoerd worden over 'goed' en 'fout' tijdens de Tweede Wereldoorlog kunnen baat vinden bij het onderzoek dat al gedaan is naar de manier waarop men aan het eind van de 16de eeuw en in de 17de eeuw, twintig, vijftig of zelfs honderd jaar na aanvang van de Opstand, de herinneringen aan het conflict kon aanwenden voor politieke doeleinden. Dit suggereert dat de Tweede Wereldoorlog niet automatisch zal verdwijnen uit het publieke geheugen van Nederlanders. Zolang de Oorlog net zoals nu relevant gevonden blijft worden, ook in nieuwe politieke ontwikkelingen in Nederland of elders in de wereld, dan zal de Oorlog en daarmee de discussie over 'goed' en 'fout' blijven voortleven. En dan kan het nog heel lang duren voordat een andere gebeurtenis ons huidige belangrijkste morele ijkpunt naar de achtergrond zal laten verdwijnen. Wat dat betreft lijkt de politiek-morele omgang met oorlogsherinneringen nu niet zo anders te zijn dan in de 17de eeuw.

Los van ‘nieuw fout’ en ‘grijs’: de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog

Hoe moeten historici van nu de Tweede Wereldoorlog bekijken? De afgelopen jaren staat de morele beoordeling van de Nederlandse samenleving, instituties en personen opnieuw volop in de aandacht. Voortdurend komen er ‘nieuwe’ daders tevoorschijn. Daarnaast wint ook het ‘grijze’ beeld aan terrein. Wat voegen deze twee perspectieven toe?

Terwijl de strijd om het ‘goed’, ‘fout’ dan wel het ‘grijs’ gestreden leek, laait deze discussie de laatste tijd weer op. De kolommen van *De Groene Amsterdammer*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* en de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* worden gevuld met discussies over de televisieserie ‘De Oorlog’ (2009) en over ‘grijze’ geschiedschrijving.¹ Daarnaast is er een opleving van het ‘oude’ denken in daders en slachtoffers in de recente literatuur over de Tweede Wereldoorlog.²

De oorsprong van het debat over de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog gaat al decennia terug. Lange tijd bepaalde het goed/fout schema van Loe de Jong het denken over deze periode. In zijn geschiedschrijving speelde de morele beoordeling, of iemand ‘goed’ dan wel ‘fout’ was dikwijls mee. Jan Bank en Hans Blom stelden dit perspectief respectievelijk in oktober en december 1983 in hun inaugurale redes aan de orde. Beiden pleitten in die tijd voor meer afstand en nuance.³ Chris van der Heijden uitte in *Grijs verleden* (2001) nog meer kritiek op het denken in goed/fout termen en legde de nadruk op ‘de grijze massa’ die doormodderde. Zijn aanval op Loe de Jong is echter geen pleidooi voor afstandelijkheid, maar een betoog dat is doordrenkt met morele oordelen. Van der Heijden maakte in zijn bestseller het verschil tussen dader en slachtoffer kleiner: acties van verzet waren verzetjes, fouten werden foutjes. De keuze voor verzet of collaboratie werd volgens Van der Heijden eerder door een samenloop van omstandigheden – door toeval – ingegeven, dan door een bewuste keuze.⁴ Door bovendien de nadruk te leggen op de ‘grijze’ massa en de continuïteit kijkt ook Van der Heijden met een morele blik naar de Tweede Wereldoorlog.

Het is niet zo vreemd dat de morele dilemma’s rondom de Tweede Wereldoorlog nog steeds een grote rol spelen in het huidige publieke en academische debat. De discussie gaat immers over de duiding van een heftige periode, waarin individuen en organisaties ingrijpende keuzes moesten maken. De visie op deze geschiedenis is bovendien sterk gerelateerd

- 1 Martijn Eickhoff, Barbara Henkes en Frank van Vree, ‘De verleiding van een grijze geschiedschrijving. Morele waarden in historische voorstellingen’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123:3 (2010) 322-330; Barbara Henkes, ‘De Bezetting revisited. Hoe van *De Oorlog* een ‘normale’ geschiedenis werd gemaakt die eindigt in vrede’, *BMGN- The Low Countries Historical Review* 125:1 (2010) 73-99; Barbara Henkes, ‘Verschillende opvattingen over taak en wezen van geschiedschrijving’, *BMGN- The Low Countries Historical Review* 125:4 (2010) 108-110; Hans Blom, ‘Een heel eigen manier van kijken’, *BMGN- The Low Countries Historical Review* 125:4 (2010) 90-107; Evelien Gans, ‘Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader; Essay De Nederlandse Historikerstreit over de grijze oorlog’ *De Groene Amsterdammer* 134: 4 (2010); Chris van der Heijden, ‘De oorlog als mensenverhaal; Essay Grijs verleden revisited’, *De Groene Amsterdammer* 134:17 (2010).
- 2 Sytze van der Zee, *Vogelvrij- de Jacht op de Joodse onderduikers* (Amsterdam 2010); Koos Groen, *Fout en niet goed: de vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2009); Jan Sintemaartensdijk en Yfke Nijland, *Operatie Black Tulip: de uitzetting van Duitse burgers na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010).
- 3 Jan Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn 1983) 3-30; Hans Blom, *In de ban van goed en fout – Geschiedschrijving over de bezetting in Nederland* (Leiden 2007) 25.
- 4 Chris van der Heijden, *Grijs Verleden* (Amsterdam 2001) 130-131, 146-147, 149-155, 168, 187, 188-190, 195, 205, 207-208, 211, 241, 287.

aan hoe we onszelf nu zien. Daarnaast gaat deze discussie over de vraag welke rol een historicus nu precies moet vervullen. Deze drie elementen staan garant voor blijvende belangstelling in de media en onder historici.

Zoals Blom in zijn oratie al zei kan een te sterke morele invalshoek de blik vertroebelen en het stellen van de juiste vragen belemmeren. Met een nieuwe aanpak kan volgens hem 'de niet in alle opzichten verhelderende ban van de politiek-morele vraag naar goed en fout doorbroken worden.'⁵ In zijn kritiek op het goed/fout schema stelt Blom terecht vast dat dit perspectief niet verhelderend werkt. Toch is het belangrijk om ook niet in het andere uiterste van 'vergrijzing' door te schieten, want ook dit legt een vervagende waas over de analyse van de Tweede Wereldoorlog. Welk perspectief biedt wél nieuwe inzichten en geeft het beste structuur aan het verleden?

In dit stuk zal ik ingaan op de problemen van twee vormen van morele geschiedschrijving: de opkomst van 'nieuw fout' en de grijze benadering. Sommige kranten en auteurs kijken met een troebele, morele blik naar de geschiedenis. Er is de laatste tijd bijvoorbeeld steeds meer nadruk komen te liggen op het vinden van nieuwe daders, zoals de overheid na de Tweede Wereldoorlog die 'fout' zou hebben opgetreden tegen Duitsers, politieke delinquenten en hun kinderen. Vervolgens wijs ik op de problemen van de grijze geschiedschrijving. Deze aanpak werkt averechts bij de analyse van 'helden en schurken'. Ook is de grijze blik niet in staat om de breuklijnen en continuïteit van de Tweede Wereldoorlog te verklaren.

Los van 'nieuw fout'

Ondanks de toegenomen afstand van de Tweede Wereldoorlog – volgens het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is de oorlog zelfs met pensioen – is deze periode de laatste tijd juist weer in morele termen beschreven. Vooral het benadrukken van 'nieuw' daderschap is in trek. Onderzoek geplaatst in deze morele kaders wordt aantrekkelijk gevonden door mediaredacties. Het ontdekken van nieuwe daders of het doorbreken van een 'taboe' heeft immers nieuwswaarde, of het nieuwe daderschap relevant is of dat het taboe al vele malen eerder is doorbroken is daarbij van ondergeschikt belang. Hierdoor wordt het publiek soms eenzijdig of beperkt geïnformeerd. Natuurlijk is media-aandacht lastig te sturen, maar onderzoekers zouden zich niet moeten lenen voor deze 'relletjes'-gerichte manier van journalistiek bedrijven.

Een voorbeeld van de ontsporing van onderzoek in de vertaling naar het grote publiek is de lancering van Sytze van der Zees *Vogelvrij*. Van der Zee veroorzaakte veel ophef met zijn studie over de jacht op Joodse onderduikers.⁶ Hij richtte zich voornamelijk op individuen en politiekorpsen uit verschillende steden. Zonder de hulp van de Nederlanders waren er volgens hem niet zoveel Joden vervolgd. En de mensen die de Duitse nazi's hielpen, waren ook Nederlandse ambtenaren, vervolgd, politiemannen en Nederlandse nationaalsocialisten. Met zijn studie leverde Van der Zee een belangrijke bijdrage aan het onderzoek naar de vervolging van Joden in Nederland. Opmerkelijk is alleen dat hij bij de presentatie van zijn onderzoek de aandacht vooral vestigde op het deel over de rol van Joden in het verraad. Slachtoffers werden op deze manier ook tot dader getransformeerd. Op de voorpagina van de zaterdageditie van De Volkskrant van 23 januari 2010 prijkte groot de kop 'Joodse collabo-

5 Blom, *In de ban van goed en fout*, 25.

6 Van der Zee, *Vogelvrij*.

rateurs'.⁷ De onschuldige werd schuldig. Los van de vraag welke rol Joodse verraders speelden – namelijk een ondergeschikte – is het eigenaardig dat het boek op deze manier onder de aandacht werd gebracht. Van der Zee plaatste zijn onderzoek zo in het morele goed/fout discours. De krantenlezer krijgt het beeld dat er niet óók, maar vooral joodse verraders waren. Hierdoor wordt één onderzoeksresultaat uit zijn verband gerukt en het algehele beeld niet verrijkt, maar vervormd.⁸

De lancering van het boek laat duidelijk zien hoe in de media onderzoeksresultaten vertroebeld kunnen worden. Met zijn uitgebreide interview over de Joodse verraders in *De Volkskrant* heeft Van der Zee bovendien zelf meegewerkt aan deze eenzijdige weergave. Waar Van der Zees boek interessant nieuw onderzoek over de rol van plaatselijke politiemannen bevat, is dit in het publieke debat ondergesneeuwd door het uitlichten van de rol van een kleine groep Joodse verraders.

Niet alleen de periode 1940-1945 wordt in morele termen beschreven. De morele geschiedschrijving strekt zich de laatste tijd in toenemende mate ook uit over de periode ná de bezetting. Zowel in de televisieserie 'De Oorlog' als in recente literatuur komt het Nederlandse naoorlogse overheidsbeleid uitgebreid aan bod. Daarin is de nadruk op de 'fouten' van de overheid opvallend.

Het beleid ten opzichte van Duitsers was een zwarte bladzijde in de Nederlandse geschiedenis, volgens Jan Sintemaartensdijk en Yfke Nijland in *Operatie Black Tulip*. Sintemaartensdijk en Nijland beschrijven met enige verontwaardiging de uitzetting van Duitsers na de Bevrijding. Zij laten zien hoe de Nederlandse overheid erop gebrand was om de Duitsers over de grens te zetten. Door de woningnood konden de Nederlanders de Duitse huizen prima gebruiken en de Duitsers hadden immers iets goed te maken. De overheid richtte daarom speciale kampen in, waar de Duitsers hun uitzetting af moesten wachten. Dit bleef niet onopgemerkt. Door de protesten van buurtgenoten en kerken tegen deze behandeling brokkelde de steun voor de uitzettingen langzamerhand af. Eind 1948 werden de kampen gesloten en mochten de laatste inzittenden terug naar hun Nederlandse huis. In de voorafgaande jaren waren er wel al 3500 Duitsers de grens overgezet. De auteurs laten aan de hand van een aantal treurige familiegeschiedenissen de gevolgen van het Nederlandse overheidsbeleid zien. Ze leggen de nadruk op de Duitsers als slachtoffers en de Nederlandse overheid als dader.⁹

De nalatige of onwillige naoorlogse overheid komt ook in de televisieserie 'De Oorlog' naar voren: in de serie is er veel aandacht voor de misstanden in de interneringskampen van politieke delinquenten (afb. 1). In het bijbehorende boek nuanceert Ad van Liempt dit beeld door aan te geven dat de afrekeningen in verhouding met andere landen in Nederland redelijk rustig verliepen. Dat is precies wat er vaak gebeurt bij studies naar de nasleep van de Tweede Wereldoorlog: wanneer onderzoekers de nadruk leggen op een groep waarmee de Nederlandse overheid 'afrekent', komt het overheidsbeleid hardvochtig over. Door dit eenzijdige perspectief mist deze studie aansluiting met internationale discussies over *regime change*, wat wellicht tot meer nieuwe inzichten had kunnen leiden. Als de behandeling van

7 *De Volkskrant*, 23 januari 2010.

8 Daarnaast schoof Van der Zee in het interview Loe de Jong en andere Joodse NIOD-onderzoekers een doofpotcomplot in de schoenen; ze wisten wel van het Joodse verraad, maar wilden het niet vertellen. Daarmee was Loe de Jong zelf eigenlijk ook een beetje fout geworden.

9 Sintemaartensdijk en Nijland, *Operatie Black Tulip*.

Afb. 1 Gedetineerden van de Levantkade dragen in juni 1945 stro naar hun slaappleatsen. Collectie NIOD beeldnummer 42408.

politieke delinquenten en Duitsers wordt vergeleken met dezelfde groepen in andere West-Europese landen of met de rest van de Nederlanders komt er een ander beeld naar voren.

Door het benadrukken van daderschap wordt er een eenzijdige 'schurken'-mal over het historische proces heen gelegd. Dit leidt tot verschillende problemen. Ten eerste verdwijnen hierdoor complexe processen van bestraffing en opsluiting naar de achtergrond. De misstanden vonden op lokaal niveau plaats, het was geen nationaal beleid. Daarom is het juist belangrijk om deze kampgeschiedenissen te onderzoeken in een breder verband, om bijvoorbeeld te kijken naar de wisselwerking tussen bewaking en gevangenen en in welke constellatie de onderlinge verhouding in geweld ontspoorde. Ten tweede belemmert het aanzetten van het daderschap het zicht op de dynamiek binnen een bepaalde periode. Het meeste geweld op politieke delinquenten vond plaats in de eerste maanden van vaak provisorische internering. Het signaleren van deze ontwikkeling en de wisselwerking tussen lokale praktijken en nationaal beleid is belangrijker dan het hameren op nieuw daderschap. Het plaatsen van nieuwe categorieën, onder de oude goed/fout of dader/slachtoffer labels veroorzaakt morele verontwaardiging zonder veel aan inzicht toe te voegen.

Recente studies naar de erfenissen van de Tweede Wereldoorlog laten zien dat nieuwe inzichten wel degelijk kunnen worden gevonden.¹⁰ Ismee Tames laat de noodzaak van con-

¹⁰ Het nieuwste project van Ad van Liempt in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam laat dit goed zien. Hierin heeft een groep masterstudenten zich gebogen over de geschiedenis van Amsterdamse politieke delinquenten vlak na

textualisering zien in *Besmette jeugd*, over kinderen van ‘foute’ ouders. In haar boek wordt duidelijk hoe zowel de Nederlandse overheid als individuen initiatieven ontplooiden om de integratie van deze kinderen van ‘foute’ ouders in de Nederlandse samenleving te bevorderen. Hierbij ging het niet altijd goed, maar er waren wel standvastige individuen, die onverstoort het voortouw namen in de opvang van deze kinderen. Zo ontstond er een bijzonder netwerk van sociale instellingen, van de overheid en van de kerken, die als doel hadden de kinderen zo snel mogelijk te laten meedraaien in de samenleving.¹¹ Het Nederlandse overheidsbeleid na de oorlog moet ook in de context worden gezien van de wederopbouw, in plaats van de overheid de zwarte-piet-kaart toe te spelen.

Los van ‘grijs’

Naast nieuwe ouders, lijkt de grijze visie de overhand te hebben in de publieke beeldvorming. In deze benadering ligt de nadruk op de omstandigheden van individuen in plaats van karakter. Het toeval in plaats van persoonlijke overtuiging of keuze bepaalde of iemand in het verzet dan wel bij de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) terecht kwam (afb. 2). Laten we eens kijken naar het nut van het ‘grijze’ perspectief op het onderzoek naar de Nederlandse ‘schurken’ en de ‘helden’ in de Tweede Wereldoorlog.

De laatste tijd bevindt het onderzoek naar ‘fout’ zich in een bloeiperiode. Deze studies over fascisme, fascisten en collaborateurs nemen de ideologie van het fascisme serieuzer dan voorheen. Een goed voorbeeld van een nieuw perspectief is Aristotle Kallis’ *Genocide and Fascism*. Hij ziet een sterk ideologisch geïnspireerde groep fascisten die actief waren in Europa. Hij schetst in zijn boek ook een beeld van fascistische lokale collaborateurs. Wat daarbij opvalt, is dat hij niet de Duitse nationaalsocialisten als actiefste Jodenjagers in de bezette gebieden en dus ook in Nederland ziet, maar de inheemse nationaalsocialisten. In Nederland kent hij een grote rol toe aan de gewelddadige Nederlandse paramilitaire afdeling – Weerbaarheidsafdeling (WA) – van de NSB. Kallis beargumenteert dat de lokale nationaalsocialisten in West-Europa geen imitatie-nazi’s waren, maar ideologisch bevlogen en uiterst gewelddadige fascistten. De WA’ers waren zelfs vaak fanatieker dan de Duitse bezetter. Juist dit fanatisme onderscheidde de nationaalsocialisten van andere collaborateurs. Kallis laat zien wat de rol van overtuiging was voor de knokploegen van de NSB en hoe de WA’ers door hun geloof in het fascisme een desastreuze rol hebben vervuld in de vervolging van de Joden.¹²

Ook in Nederland staat het onderzoek naar het nationaalsocialisme niet stil. Edwin Klijn en Robin te Slaa hebben in hun boek *De NSB* een uitgebreide beschrijving gegeven van de eerste vier jaren van het bestaan van de NSB.¹³ In hun studie komt er een nieuw beeld van de NSB naar voren. Zij zien de NSB niet als een fatsoenlijke, burgerlijke en conservatieve partij. Integendeel. De NSB was al vanaf het eerste begin, in ieder geval achter de schermen, antisemitisch en fascistisch. Deze gedachten vonden vervolgens steeds meer hun weg naar de

de bevrijding. Hieruit volgen tien filmpjes die samen laten zien hoe belangrijk het is om de internering vooral niet uit zijn verband en naar het nu te verplaatsen. ‘Het Parool’ door Willemijn Riedijk, Bibi Bleekemolen en Bram van Tongeren en de andere filmpjes in dit project geven een divers beeld van de omstanders, de kampbewakers en de inzittenden. Biografie van Amsterdam, www.biografievanamsterdam.nl.

¹¹ Ismee Tames, *Besmette jeugd: de kinderen van NSB’ers na de oorlog* (Amsterdam 2009).

¹² Aristotle Kallis, *Genocide and Fascism. The Eliminationist Drive in Fascist Europe* (New York 2009).

¹³ Door het kritisch kijken naar een enorme vracht aan nooit eerder bestudeerd archiefmateriaal van en over de NSB hebben ze voor het eerst sinds A.A. de Jonge een nieuw hoofdstuk geschreven in de geschiedschrijving van de NSB. A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland* (1968); De Jonge, *Crisis en critiek der democratie: anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (1982, eerste druk 1968).

Afb. 2 NSB-voorman Mussert wordt in Amsterdam onthaald door jongens van de Jeugdstorm. Collectie NIOD beeldnummer 77781.

openbaarheid. De NSB was niet alleen een protestpartij, maar bracht ook een nationaalsocialistisch geloof in een nieuwe volksgemeenschap met zich mee. Veel leden waren uit overtuiging lid. De keuze voor de NSB is dus niet louter aan toeval te wijten, maar werd ook door karakter en overtuiging bepaald.

Tijdens de Duitse bezetting waren er nog steeds veel overtuigde Nederlandse nationaalsocialisten. Samen met Erik Schumacher heb ik onderzoek gedaan naar Amsterdamse NSB'ers in de bezettingstijd. We hebben geconcludeerd dat het lidmaatschap meestal niet louter een 'papieren lidmaatschap' was. Het tegendeel was het geval: er werd veel gevraagd van leden en leden zetten zich ook actief in voor de verspreiding van het nationaalsocialisme in Nederland. In mijn huidige promotieonderzoek naar NSB'ers in bezettingstijd blijkt eveneens dat de meeste NSB'ers zich actief inzetten voor het Nederlandse nationaalsocialisme en bevlogen lid waren van de beweging. Zij maakten de keuze voor het lidmaatschap zelf, iedere dag dat ze bij de NSB bleven.

Ook deelname aan het georganiseerde verzet is niet louter door 'toeval' of 'omstandigheden' te verklaren. Met *Weest manlijk, zijt sterk* schreef Jolande Withuis een biografie over verzetsman, vriend van Prins Bernhard en directeur van een verzekeringsmaatschappij Pim Boellaard. Zij laat zien dat iemand in bezettingstijd uit overtuiging voor het verzet tegen het Duitse bezettingsregime koos. Withuis schetst hoe hij met rechte rug ondervragingen en beproevingen doorstond en hoe hij het concentratiekamp Natzweiler niet alleen wist te overleven, maar hier ook een inspiratiebron voor velen wist te zijn. De bijzondere omstandigheden maakten deze tijd Boellaards 'finest hour'. In zijn moeilijke situatie wist hij mensen te binden waardoor hij de kans op overleven groter maakte voor zijn kampgenoten. De

omstandigheden schiepen de mogelijkheden, maar zijn karakter en overtuiging maakten dat Boellaard echt een held werd.

Het perspectief van 'keuzes maken' gaat in tegen het 'grijsdenken'. Het beeld biedt een correctie van de te grote rol die de 'grijsdenkers' toedichten aan toeval en omstandigheden, waardoor ze de eigen verantwoordelijk teveel nuanceren.¹⁴ Ook bij de beschrijving van de geschiedenis van 'gewone' NSB'ers helpt het grijze perspectief niet. De grijze visie gaat er vanuit dat de politieke activiteit van NSB'ers vast weinig voorstelde, de meeste mensen waren waarschijnlijk alleen 'papieren lid'. In deze tijd is het immers nauwelijks voor te stellen dat je je zaterdag opoffert om in de kou krantjes te verkopen. In die tijd van massamobilisatie was zoiets echter niet vreemd. De politieke activiteiten van NSB'ers zijn beter te verklaren door deze te plaatsen in de context. In de extreme situatie van de bezettingstijd werden er wel degelijke keuzes gemaakt die dikwijls ook extreme gevolgen hadden.

Een tweede probleem van de grijze benadering is dat het de Tweede Wereldoorlog als een te 'gewone' periode behandelt. Voor het beeld van de oorlog is de nadruk steeds meer op de continuïteit komen te liggen. Zo beroerd was het met het eten en de economie eigenlijk niet gesteld tijdens de bezetting. Voor de grote (grijze) massa ging het leven gewoon rustig door.¹⁵ Een manier om naar de mentale wereld van 'gewone' mensen te kijken is onderzoek naar dagboeken en stemmingsberichten. Bart van der Boom heeft in *We leven nog 44 dagboeken* geanalyseerd. Uit deze dagboeken blijkt dat de bezettingsperiode voor deze dagboekschrijvers wel degelijk voelde als een scheidslijn. Niet voor niets begonnen deze mensen hun dagboek in mei 1940. In de beleving van mensen is er een duidelijke breuk in de publieke opinie. In de haat tegen Duitsers en NSB'ers waren de meeste Nederlanders eensgezind. In gedachten wezen ze de bezetting af. De publieke sfeer was in hoge mate gepolitiseerd en bleef dat gedurende de gehele bezettingsperiode.¹⁶

Daarnaast bleef de voedselvoorziening tot de winter van 1944-1945 weliswaar op peil, maar mensen beleefden dit heel anders. In hun ogen was er wel een gebrek aan voedsel, namelijk het voedsel dat ze vóór de oorlog gewend waren. Dat hun dieet achteraf gezien eigenlijk gezonder was volgens hedendaagse maatstaven doet niets af aan hun beleving van verslechtering en gebrek. Een belangrijk onderscheid is hier dus de discrepantie tussen de economische feiten en de perceptie van deze feiten. Het onderzoek van Van der Boom laat zien hoe belangrijk het is om open bronnenonderzoek te doen naar het dagelijks leven van gewone mensen.

Ook in het onderzoek naar de Amsterdamse NSB in bezettingstijd valt op hoezeer de samenleving gepolariseerd was. De NSB werd in zijn geheel verafschuwd. De belangrijkste reden hiervoor was het landverraderlijke karakter van de NSB. Echte Nederlanders hadden volgens de meeste mensen niets te zoeken bij de NSB. Er is echter nog een interessant verschijnsel waar te nemen: waar de NSB als geheel werd gehaat, gold deze haat niet altijd voor de NSB'er in de eigen omgeving. 'Ondanks dat hij NSB'er was, was hij niet onsympathiek', verklaarden burens vaak in de processen-verbaal van ex-NSB'ers na de oorlog. Het NSB-lidmaatschap was geen pre om in de gunst te blijven of te komen van omstanders, integendeel,

14 Historica Evelien Gans heeft dit vorig jaar gesignaleerd in *De Groene Amsterdammer* (Evelien Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader'). In dit artikel beschrijft Gans hoe Chris van der Heijden zowel daders als slachtoffers nivelleerde in zijn in 2001 verschenen bestseller *Grijs Verleden*.

15 Daarnaast kan door de nadruk op continuïteit de Jodenvervolging teveel gesegregeerd worden van de rest van de geschiedenis.

16 Bart van der Boom, *We leven nog. De stemming in bezet Nederland*. (Amsterdam 2003).

maar het was ook geen voldoende voorwaarde om iemand definitief te deur te wijzen. Is dat laatste nu geen argument dat alles inderdaad grijs was, de scheidslijnen onhelder? Nee. Mensen wisten bijvoorbeeld haarfijn uit te leggen wie er in de buurt NSB'er was, en spreidden een onverdeelde afkeur ten opzichte van deze NSB ten toon. Alleen werd de individuele NSB'ers niet automatisch afkeurend bekeken.¹⁷

Niet alleen de NSB'ers waren buitengewoon politiek actief, hun tegenstanders deden in het eerste bezettingsjaar niet onder voor hun activiteit. Veel Amsterdammers toonden hun afschuw in het openbaar (afb. 3). Ze gingen de strijd om de straat enthousiast aan. Op de verjaardag van prins Bernhard, op 29 juni 1940, knoopten vele Amsterdammers een anjer in hun knoopsgat, wat ze dikwijls met een afranseling door NSB'ers moesten bekopen. Maar de 'anjermensen' lieten zich niet zo makkelijk uit het veld slaan: de NSB'er die een anjer wilde weggrissen wachtte een onaangename verrassing: in het knoopsgat was naast de anjer een klein scheermesje bevestigd. Die dag alleen vonden er dertig grote vechtpartijen plaats in de stad.¹⁸ Ook in de hierop volgende maanden maakten 'anti's' NSB'ers openlijk voor verraders uit, bekladde ze hun huizen en gooiden ze hun ramen in. Pas tegen het eind van 1941 werd het rustiger op straat, wat niet betekende dat de afkeer verdween. Een klein deel organiseerde zich in het ondergrondse verzet, voor de rest verdween de haat groten-deels achter de voordeur. De grote publieke aanval op de NSB keerde weer terug op Dolle Dinsdag in september 1944, toen de bevrijding nabij leek en de vluchtende NSB'ers uitgejoeld werden op het Centraal Station. Zowel op straat als binnen huiselijke kring waren de meeste Amsterdammers dus allerminst politiek passief. Het beeld van een stille doormoderende grijze massa, van de Nederlands burger die gewoon probeerde door te leven, is aan herziening toe.

Nieuwe koers

In het publieke debat is het lastig om de geschiedschrijving los te zien van morele vraagstukken. In het historisch onderzoek zelf is het echter van belang om deze morele bril af te zetten, vooral omdat die het stellen van bepaalde vragen in de weg zit. Hoe kunnen we de zogenaamde lange lijnen van de geschiedenis in de gaten houden zonder de duidelijke mentale breuklijnen uit het oog te verliezen? En op welke manier kunnen we aansluiting vinden bij internationale onderzoeken, zonder daarbij de nationale grenzen helemaal los te laten? Morele vraagstukken horen vooral thuis in de laatste fase van het onderzoek: tijdens de duiding en de conclusie komen ze impliciet dan wel expliciet aan de orde. En ook hier heeft de historicus de vrijheid om de vraag te ontwijken of juist dieper op de morele implicaties van zijn of haar bevindingen in te gaan.

Het gevaar bij iedere benadering van het goed/fout debat schuilt erin dat het zoveel makkelijker is om te zeggen wat er misgaat, dan om aan te geven hoe het wel moet. Het is moeilijk om onafhankelijkheid en afstandelijkheid in praktijk te brengen, zeker bij de geschiedschrijving van een periode, waarin zoveel moreel geladen onderwerpen zijn.¹⁹ Elke keuze

17 Josje Damsma en Erik Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010); Josje Damsma en Erik Schumacher, "De Strijd om Amsterdam". Een nieuwe benadering in het onderzoek naar De NSB', *BMGN- The Low Countries Historical Review* 124: 3 (2009) 329-348.

18 Josje Damsma en Erik Schumacher, 'De Strijd om de straat', *Geschiedenis Magazine* 46:1 (2011).

19 Eickhoff, Henkes en Van Vree, 'De verleiding van een grijze geschiedschrijving. Morele waarden in historische voorstellingen'.

Afb. 3 Een tegenstander van de NSB laat in augustus 1941 een boodschap achter in de Nova Zemblastraat in de Spaarndammerbuurt in Amsterdam (Collectie NIOD).

die een onderzoeker of documentairemaker maakt heeft consequenties voor het beeld dat er ontstaat, gewild dan wel ongewild.

Uit de recente studies kunnen een aantal conclusies worden getrokken. Ten eerste heeft het weinig zin om voortdurend nieuwe daders aan te wijzen, of om slachtoffers tot daders te transformeren. Het is niet de taak van historici om als misdaadverslaggevers nieuwe schandalen boven tafel te krijgen (ze moeten ze natuurlijk ook niet onder tafel vegen), maar om nieuwe inzichten te verschaffen. De nadruk op dader- en slachtofferschap verdringt verhelderende analyses en de noodzakelijke context. Het goed/fout schema moet vooral niet doorgetrokken worden tot na de oorlog.

Ten tweede is ook het grijze perspectief te weinig verklarend voor de handelwijze van mensen in de Tweede Wereldoorlog. Velen stonden voor een keuze en maakten die ook. Voor veel 'gewone' Nederlanders was deze bijzondere periode wel degelijk een breuk. De mentale belevingswereld van allerlei soorten mensen moet in onderzoek worden betrokken, om zo recht te doen aan de gevoelens en gedachten die er tijdens de Tweede Wereldoorlog speelden. Hierdoor wordt duidelijk hoezeer deze periode een breuklijn in de geschiedenis van mensen was. Daarnaast laat onderzoek naar Amsterdammers in oorlogstijd zien hoeveel van hen de straat als hét toneel voor hun politieke strijd uitkozen. Zij waren niet alleen thuis aan het Mensergerjenieten, maar zochten in het openbaar de confrontatie op met NSB'ers.

De laatste tijd zijn de mogelijkheden voor nieuw onderzoek gegroeid. Door de toegenomen openbaarheid van archiefmateriaal over individuen, kan de belevingswereld van mensen in de bezettingstijd beter worden geanalyseerd. Juist door de technische ontwikkelingen kan er meer en groter onderzoek gedaan worden naar de belevenissen van verschillende groepen dan een paar decennia geleden. De digitalisering van bronnen leidt ertoe dat er

meer bronnen in kortere tijd bekeken kunnen worden en door de groei aan mogelijkheden van databases kunnen onderzoeksresultaten makkelijker worden gecombineerd. Bovendien is er meer wisselwerking met historici over de grens en met andere vakgebieden. Daarnaast neemt de persoonlijke band van onderzoekers en publiek steeds meer af, wat een afstandelijke houding kan bevorderen. Dat biedt kansen om deze bijzondere periode in een nieuw licht te zetten.

De kogel in de kerk

Herinneringen aan het beleg van Haarlem, 1573-1630

De vakliteratuur over het beleg van Haarlem in 1572-1573 suggereert dat de stad de gedwongen overgave aan het Spaanse leger het liefste wilde vergeten. In plaats daarvan zou de stedelijke overheid slechts de overwinning bij Damiate tijdens de vijfde kruistocht in 1219 propagieren. De dapperheid en deugd die hun voorouders daar hadden laten zien, droegen de Haarlemmers ook tijdens het beleg nog met zich mee.

Toch is dit niet het hele verhaal over de Haarlemse herinneringscultuur na het beleg. Multimedial bronnenonderzoek toont aan dat herinneringen aan het beleg wel degelijk overleefden in Haarlem. Met name kanonskogels en hun bijbehorende verhalen vertellen hoe een verloren beleg zich toch in de collectieve herinnering van de stad kon nestelen. De kogels zelf werden ingemetseld in zowel kerken als woonhuizen en een deel van de verhalen kwam uiteindelijk terecht in de stadsgeschiedenis van Samuel Ampzing in 1628. Ondersteund door een kerkbord, schilderij, kaarten, boeken, toneelstukken en gevelstenen vertellen de kanonskogelverhalen een nieuw verhaal over de herinneringen aan het beleg van Haarlem waarin niet alleen de stedelijke overheid maar ook andere leden van de bevolking een rol spelen.

Inleiding

In 17de-eeuws Haarlem bewaarde de bevolking door de Spanjaarden afgevuurde kanonskogels die herinnerden aan de belegering van 1572 en 1573. Hoewel deze objecten in eerste instantie gepaard gingen met gevoelens van angst en afgrijzen, blijken er fascinerende verhalen aan verbonden. De wonderlijke redding van devote mannen, moedige dienstmaagden en adellijke juffrouwen zijn slechts enkele voorbeelden van herinneringen aan het beleg van Haarlem die kanonskogels oproepen. De kogels kregen betekenis door de bijbehorende verhalen, maar ook de objecten bleven bewaard als 'fysieke' herinneringen in woonhuizen en kerken. Deze kogels, de verhalen en hun betekenis zijn tot nu toe echter niet of nauwelijks erkend.¹

Over het beleg van Haarlem bestaat inmiddels een uitgebreide literatuur waarin een middeleeuwse episode, de overwinning bij de Egyptische plaats Damiate, centraal staat.² Tijdens de vijfde kruistocht in 1219 sloot Damiate haar haven af met een ketting die de moedige en sluwe Haarlemmers verbraken met een zaag die was vastgemaakt aan één van hun schepen (afb. 1).³ In Damiate hadden de Haarlemmers hun moed getoond en dit verhaal kon herinneringen aan het pijnlijke beleg van 1572-1573 doen vergeten. Historica Joke Spaans verwijst naar de religieuze context van het Damiateverhaal. Omdat het een representatie betrof van het christendom van voor de Reformatie, bracht het de Haarlemmers samen na de religieuze onrust tijdens het beleg.⁴ Geschiedkundige Willem Frijhoff benadrukt daarnaast

- 1 Zie bijv.: C. Janson, 'Public places, private lives: the impact of the Dutch Revolt on the Reformed churches in Holland' in: A. Wheelock (red.), *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Londen 2000) 181-190, aldaar 188.
- 2 J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* (Den Haag 1989); W. Anrooij, 'Middeleeuwse sporen van de Haarlemse Damiate-legende' in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon: literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum 1993) 11-25; W. Frijhoff, 'Damiette appropriée. La mémoire de croisade, instrument de concordie civique (Haarlem, XVIe-XVIIIe siècle)', *Revue du Nord* 88 (2006) 7-42; C.J.R. van der Linden, 'De symboliek van de Nieuwe Kerk van Jacob van Campen te Haarlem', *Oud-Holland* 104 (1990) 16-20; H. van Nierop, 'How to honour one's city', *Theoretische geschiedenis* 20 (1993) 275-279; E. de Bièvre, 'Deugd en geweld: geschiedenis en kunst van Haarlem' in: *Haarlem jaarboek 1990* (Haarlem 1991) 8-63.
- 3 S. Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen. Stedelof tussen dominee, regent en koopman* (Gouda 1998) 3.
- 4 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 130.

Afb. 1 De inneming van Damiate, Cornelis Claesz van Wieringen, ca 1625, olieverf op doek, 100 x 200 cm, Frans Halsmuseum, Haarlem. Foto: © Margareta Svensson.

de drang van Haarlem een stedelijk narratief te creëren dat de bevolking, waaronder de vele immigranten, bijeen bracht.⁵

Binnen Haarlem speelde Damiate echter na het beleg een kleinere rol dan Frijhoff en Spaans aan het verhaal toekennen. Alle elementen die wijzen op een stedelijke cultuur, de drie Damiate-scheepjes en de twee Damiate-klokjes in de St. Bavokerk en de jaarlijkse kinderoptocht op 1 januari, stamden al uit de periode van voor het beleg.⁶ Bovendien kreeg Damiate pas echt aandacht vanaf 1618, het jaar waarin prins Maurits de remonstrantse magistraten van Haarlem verving door contraremonstranten. Haarlem probeerde vervolgens haar loyaliteit aan de stadhouder te bewijzen door Damiate in te zetten als voorbeeld van de overwinning van het ware geloof (tegen de Turken).⁷

Frijhoff en Spaans wijzen echter terecht op de manier waarop Damiate fungeerde als exportproduct in de 17de eeuw. De magistraten bestelden glasramen, schilderijen en tapijten voor het stadhuis en de St. Bavokerk, en het verhaal werd opgevoerd tijdens officiële gelegenheden.⁸ Ook schonk Haarlem glasramen en ontvingen belangrijke gasten bokalen en servetten met het verhaal van Damiate erop.⁹ Omdat Haarlem geen heroïsch oorlogsverleden had om naar te verwijzen, zoals Alkmaar of Leiden, representeerde Damiate de Haarlemse roem in de continue concurrentiestrijd tussen de Hollandse steden.

Damiate kreeg als exportproduct pas vanaf 1618 echt vorm. In de stedelijke samenleving speelde de legende echter nauwelijks een rol in de periode van 1577 tot 1618. Dit roept de vraag op wat er dan in de periode tussen 1577 en 1618 gebeurde met het beleg in Haarlem.

5 Frijhoff, 'Damiette appropriée', 9-10.

6 Ibidem, passim; Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 128-130; Van der Linden, 'Symboliek Nieuwe Kerk', 16-20.

7 Zie o.a.: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 130.

8 Bijvoorbeeld in 1629 na de overwinning van Frederik Hendrik bij Wesel en Den Bosch. D. Souterius, *Seer uytmuntende Nederlandsche victorien ... stadt VVesel, ende sHertogenbosch* (Haarlem 1630) 151.

9 Zoals Mary Stuart, de weduwe van prins Willem II. Van der Linden, 'Symboliek Nieuwe Kerk', 16-20; Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 25-29; P. Biesboer, *Schilderijen voor het stadhuis in Haarlem* (Haarlem 1983).

Bronnen over Kenau wijzen bijvoorbeeld al langer op concrete herinneringen aan de verloren belegering. Meerdere overgeleverde portretten van haar uit de 16de en 17de eeuw tonen aan dat ze een plaats had in de herinneringscultuur van Haarlem. Een beeld dat wordt ondersteund door haar prominente plaats op een rederijersschilderij over het beleg van Haarlem uit 1660.¹⁰ Daarnaast blijken de kanonskogelverhalen een grotere groep van de bevolking te representeren dan alleen de stedelijke elite. Maar waarom wilden de Haarlemmers zich een beleg herinneren dat ze hadden verloren? En wat heeft dit dan voor implicaties voor de betekenis van Damiate in de Haarlemse herinneringscultuur?

De onbekendheid van de bronnen over het beleg is grotendeels te verklaren door het soort bronnen die Damiate aan de periode na het beleg verbinden. De enorme kunstproductie met het Damiate-thema overschaduwde in eerste instantie andere bronnen zoals kanonskogels in huizen en kerken, boeken, kerkborden, gevelstenen en toneelstukken. Onderzoek naar het beleg van Haarlem profiteert daarom van een multimediale aanpak die deze bronnen combineert. Door de herinneringscultuur van Haarlem bovendien chronologisch te benaderen, blijkt welke verhalen op welk tijdstip populair werden in Haarlem.

Haarlem en de Opstand

Haarlem sloot zich in het voorjaar van 1572 aan bij de Nederlandse Opstand. Willem van Oranje stond toe dat de katholieke religie en het stadsbestuur gehandhaafd bleven, maar hij stelde wel de protestant Wigbolt Ripperda aan als gouverneur. De bevolking zwoer een eed dat de hertog van Alva een vijand was van de Spaanse koning Philips II en dat het de tiende penning zou weerstaan.¹¹ In de loop van 1572 werden andere steden, zoals Zutphen en Naarden, als straf voor hun opstandigheid geplunderd en uitgemoord door het Spaanse leger. De gouverneur beschuldigde de Haarlemse magistraten die probeerden te onderhandelen met de Spanjaarden van verraad en nam de macht over. Haarlem zou vechten voor lijfsbehoud.¹²

In december van hetzelfde jaar verscheen Don Frederik, de zoon van de hertog van Alva, voor de poorten van Haarlem. Zeven maanden lang belegerde het Spaanse leger de stad. Voor voedsel en nieuws was Haarlem afhankelijk van Leiden en de aanvoer over het Haarlemmermeer. Toen het meer in handen viel van de Spanjaarden sloeg in de stad de honger toe. De hoop op ontzet bleef bestaan, maar vanaf mei was het onrustig en de verhouding tussen verschillende confessies in de stad en tussen de bevolking en het stadsbestuur verslechterde.¹³

Het werd langzaam duidelijk dat het beleg niet gewonnen kon worden en het stadsbestuur onderhandelde met Don Frederik over de overgave van de stad. Een generaal pardon werd gegarandeerd en in ruil voor een grote som geld voorkwamen de onderhandelaars plundering van de stad. Het pardon omvatte echter niet alle inwoners van Haarlem; de protestante magistraten, hun belangrijkste aanhangers en een groot deel van het garnizoen vielen niet onder de voorwaarden. Velen van hen werden door het Spaanse leger onthoofd of in het Spaarne verdronken.¹⁴

10 E. Kloek, Kenau. *De heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem (1526-1588)* (Hilversum 2001). Particulieren bestelden in de 17de eeuw bijvoorbeeld schilderijen van Kenau. N. Köhler, *Painting in Haarlem, 1500-1850* (Gent 2006) 673-674, 677.

11 G. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001); W.J. Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, J.J. Temminck (red.) (Haarlem 1973) 9.

12 Spaans, Haarlem na de Reformatie.

13 H.A. Treu, 'Het beleg van maand tot maand' in: C.C. Valkenburg (red.) *Men sagh Haarlem bestormen...* (Haarlem 1973) passim.

14 Ibidem.

Op 13 juli 1573 capituleerde Haarlem en nieuwe magistraten werden aangesteld. De stad bleef tot januari 1577 in koningsgezinde handen, toen het Spaanse garnizoen als gevolg van de Pacificatie van Gent van november 1576 de Nederlanden verlieten. Het katholieke stadsbestuur werd vervangen door aanhangers van Willem van Oranje en er kon een begin worden gemaakt met het herstel van de geleden schade tijdens het beleg, een pestuitbraak in 1574 en een grote brand in 1576.¹⁵ Grootschalige wederopbouw begon pas na 1577, omdat Haarlems omringende steden (behalve Amsterdam) in de periode na het beleg niet koningsgetrouw waren en de bevoorrading daarom moeilijk verliep. Na 1577 betaalde de stad het herstel grotendeels uit de gelden die vrijkwamen toen bijna alle kloosters en geestelijke goederen aan de stad vervielen.¹⁶

Kanonskogels in kerken

Het herdenken van de gebeurtenissen tijdens het langdurige beleg begon al na 1573 onder het koningsgetrouwe stadsbestuur. Na de capitulatie besloot het nieuwe stadsbestuur naar katholiek gebruik een jaarlijkse processie in te stellen om de overwinning op de geuzen te vieren. Kroniekschrijver Willem Verwer beschrijft de eerste processie op 13 juli 1574 als volgt:

een schoone processi ghehouden in gehoghenisse, dat die stad open gegaen was ende dat wij gelibereet waren van ons benauthelijt.¹⁷

De katholieke Verwer was blij dat zijn stad was bevrijd van de protestanten en beschrijft deze processie ieder jaar. Naast zijn enthousiasme over de capitulatie valt op dat hij een route schetst die de processie door het meest gehavende deel van de stad leidde, namelijk de kant waar de Spaanse kanonnen stonden opgesteld tijdens het beleg. De stoet ging via de Waterpoort en de Lange Brug de stad uit naar de schansen en keerde via de Janspoort terug naar de Grote of St. Bavokerk.¹⁸

De verwoestingen die tijdens het beleg waren aangericht waren met name in het deel van de stad rond het Jansklooster goed te zien. Dit deel van de stad lag, inclusief het klooster, voor het grootste deel in puin. Onder het koningsgetrouwe bestuur na het beleg begonnen de Jansheren daarom direct in 1574 met de herbouw van hun klooster. De gebeurtenissen tijdens het beleg besloten ze op gepaste wijze te herdenken. In 1575 kreeg meestermetelaar Dirk Gijsbertzoon dertig gulden betaald:

na heemsteder capelle daer dye drij iseren kloten in gemesselt binne dye oock in dye selfte plaetzen gescoten binnen.¹⁹

Dirk metselde de drie kanonskogels die de Heemstederkapel hadden geraakt op dezelfde plaats in de muur als waar ze binnen gekomen waren. Op deze manier herdachten de Jansheren de verwoesting van 1573. De kogels bleven een zichtbaar bewijs van de gebeurtenissen tijdens

15 Verwer, *Memoriaelbouck*, 179-180.

16 Noord-Hollands Archief (hierna NHA), Stadsarchief Haarlem, Vroedschapresoluties, inv. nr. Rood 77 en 78, 11 okt 1579-2 okt 1582 en 14 apr 1583-29 apr 1589, f.18v, f.10, f.9, f.33 e.a.

17 Verwer, *Memoriaelbouck*, 144.

18 *Ibidem*.

19 NHA, Stadsarchief Haarlem, Jansklooster, 'Ontfange ende uuijtgeve anno 1575', VIII-300, Loketkast 32-132-10-11.

Afb. 2 Kanonskogel in Grote of St. Bavokerk in Haarlem. Foto: auteur.

het beleg. In de 19de eeuw verplaatste men deze kogels naar het interieur van de Janskerk.²⁰

Het volgende punt dat de processie aandeed, was de St. Bavokerk in het centrum van de stad. Op enkele gaten in het dak na bleef St. Bavo ongeschonden, maar in de kerk bevindt zich wel tot op de dag van vandaag één van de bekendste kanonskogels van Haarlem (afb. 2). Volgens de overlevering stond predikant Simon Simonsz op de kansel van St. Bavo te preken toen een kanonskogel rakelings langs hem vloog. De kogel zelf kwam vast te zitten in de binnenmuur van de kerk naast de Heilige Geestkapel.²¹ Om het publiek deze gebeurtenis te helpen herinneren, werd het jaar 1573 eronder geschilderd.

Kanonskogelverhalen

De ingemetselde kogels waren verbonden met verhalen die erbij konden worden verteld. Al tijdens het beleg werden deze verhalen heel populair. Auteurs van verschillende dagverhalen beschreven in 1572 en 1573 talloze aanvallen door kanonskogels en hun slachtoffers.²² Uit deze verhalen, die van dag tot dag de gebeurtenissen in Haarlem gedurende het beleg schetsen, blijkt dat de auteurs zich al tijdens de belegering bijzonder interesseerden voor kanonskogels. Een dagverhaalschrijver ging zelfs zo ver dat hij een lijst opstelde met alle ko-

²⁰ W. Cerutti en F. Kroon, *Van Commanderie van Sint-Jan tot Noord-Hollands Archief* (Haarlem 2007) 157-159.

²¹ De overlevering van dit verhaal is niet geheel duidelijk. Het verhaal gaat in ieder geval tot J. Wolff, *Beschrijving van de Grootte of St. Bavo-kerk te Haarlem* (Haarlem 1845) 189-190. Het is wel zeker dat er in de 17de eeuw al kogels in St. Bavo te zien zijn geweest, onder andere uit W. Mountague, *The delights of Holland* (Londen 1696) 109.

²² Onder andere: J. Arcerius, *Historie ende een waerachtich verhael* (Delft 1573); NHA, G. Stuver, 'Het Beleg van Haarlem door Gerard Stuver' (Haarlem, z.j.); N. van Rooswijk, *Cort ende waerachtich verhael ... der stadt Heerlem* (Leiden 1573); NHA, 'Het beleg van Haarlem' (Haarlem, na 1573).

gels die Haarlem troffen per dag van het beleg. Zijn uiteindelijke telling kwam uit op meer dan 10.000 kanonskogels gedurende de hele belegering. Op de achterkant van deze lijst schreef hij wonderbaarlijke reddingen in de stad, de kanonskogelverhalen maakten dus al vroeg deel uit van Haarlems herinneringscultuur.²³

Na 1577 ontstonden er verschillende thema's in de verhalen over het beleg die ook in de dagverhalen al te onderscheiden zijn. Honger, een gezamenlijke vijand, moed en wonderlijke reddingen van rondvliegende kanonskogels kregen veel aandacht. Joke Spaans concludeerde terecht dat Haarlem zocht naar confessioneel neutrale en verzoenende onderwerpen, maar binnen de stad was het niet Damiate maar thema's zoals de honger die door hun neutraliteit een verzoenende werking hadden op de bevolking.²⁴

De eerste kanonskogelverhalen verschenen in de dagverhalen en op de kanonskogellijst van Nicolaas van Rooswijk (afb. 3). Hij vertelt een verhaal over een man:

een borger genaempt Jacob [...] saet op een tyt binnen zyn huysse aen een banck Lesende in een Bybel ende dae quam een cloot deur den muur tusschen syn beenen duer ende [...] den banck aen stucken den man ongequest zyn.²⁵

Deze burger was zo devoot dat hij werd gered terwijl hij de Bijbel aan het lezen was, de bank waarop hij zat was wel aan stukken geslagen. Andere mannen zoals soldaten stierven echter of verloren ledematen door kanonskogels.

Een andere categorie stedelingen die werd gered van kanonskogels waren jonge vrouwen. Een van de dagverhalen vertelt bijvoorbeeld:

Ick heb gesien op desen dagh boven op de wal een jonge maeght was die aerde gingh dragen haer kleederen van haer naeckte lichaem geschooten worden met Een grote Cloot van 46 pondt In sulcken voegen dat mense em der Eeran willen met een mantel moesten bedecken en was nogtans aen haer Lichaem gans niet beschadigt.²⁶

Deze jonge vrouw verloor al haar kleding terwijl ze aarde bracht naar de stadswallen, een duidelijk teken dat vrouwen die hun bijdrage leverden aan de verdediging van Haarlem niet werden getroffen. Dit gold overigens alleen voor vrouwen die zich niet aan krijgshandelingen waagden, maar wel zo moedig waren hun mannen van voorraden te voorzien.

Het zijn dus met name jonge vrouwen en een enkele devote man die de kanonskogels overleven. Beide groepen raken niet gewond. Hoewel de vrouwen soms wel een hoofddoek verliezen of helemaal worden ontkleed door een kanonskogel, hebben deze verhalen bijna altijd een positieve afloop. Zowel deze vrouwen als de mannen droegen de idealen van Haarlem uit. Hoewel de calvinisten de redding van devote mannen uitlegden als bewijs dat het ware geloof overwon, paste het thema van de redding door God tijdens het lezen van de Bijbel ook in een bredere stedelijke interpretatie van het beleg. God redde de devote mannen zoals hij uiteindelijk Haarlem zou redden van de gezamenlijke vijand in 1577.

23 NHA, Nicolaas van Rooswijk, 'Notitie met aantekeningen betreffende bijzondere gebeurtenissen, alsmede het aantal per maand afgeschoten kanonskogels, tijdens het beleg van Haarlem door N. van Rooswijk'.

24 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 128-129.

25 NHA, Nicolaas van Rooswijk, 'Notitie'.

26 NHA, G. Stuver, 'Beleg van Haarlem', zonder paginanummers.

April		Mei		Juni		Juli	
Dagen	Aantallen	Dagen	Aantallen	Dagen	Aantallen	Dagen	Aantallen
1	14	1	18	1	19	1	2
2	14	2	18	2	19	2	100
3	14	3	21	3	24	3	100
4	14	4	21	4	24	4	350
5	14	5	21	5	24	5	2
6	14	6	21	6	24		
7	14	7	22	7	24		
8	14	8	24	8	24		
9	14	9	24	9	24		
10	14	10	24	10	24		
11	14	11	24	11	24		
12	14	12	24	12	24		
13	14	13	24	13	24		
14	14	14	24	14	24		
15	14	15	24	15	24		
16	14	16	24	16	24		
17	14	17	24	17	24		
18	14	18	24	18	24		
19	14	19	24	19	24		
20	14	20	24	20	24		
21	14	21	24	21	24		
22	14	22	24	22	24		
23	14	23	24	23	24		
24	14	24	24	24	24		
25	14	25	24	25	24		
26	14	26	24	26	24		
27	14	27	24	27	24		
28	14	28	24	28	24		
29	14	29	24	29	24		
30	14	30	24	30	24		
		31	14				

Afb. 3 Lijst met kanonskogels uit Nicolaas van Rooswijk, Notitie met aantekeningen [...] tijdens het Beleg van Haarlem, Bibliotheek Noord-Hollands Archief, Haarlem. Foto: auteur.

Naast deze religieuze lezing van de redding van de stad, legden de kanonskogelverhalen de nadruk op een gezamenlijk gevecht voor lijfsbehoud. De bijdrage van huisvrouwen en dienstmaagden aan de verdediging van de stad versterkte het verhaal dat de bevolking gezamenlijk had gevochten tegen de Spaanse vijand. Ook de katholieken leverden in deze interpretatie hun bijdrage aan het verdedigen van hun eigen stad tegen het vreemde leger buiten de poorten. Stedelijke loyaliteit vormde zo een belangrijke schakel in het proces om de religieuze onrust naar de achtergrond te drukken nadat in 1577 de protestanten opnieuw de macht overnamen.

Naarmate de tijd vorderde, bleek ook dat er meer verhalen in omloop waren dan die in de dagverhalen stonden beschreven. Zowel de inhoud als het aantal verhalen was aan verandering onderhevig. Toen Samuel Ampzing in 1628 zijn *Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem* publiceerde, bevonden zich daarin opnieuw verhalen die niet in de dagverhalen voorkwamen.²⁷ Vijftig jaar na het beleg sprak hij met ooggetuigen of hun familieleden over de kanonskogels en hun belevenissen. In zijn stadsgeschiedenis waren de kogels zelfs echte herinneringsobjecten geworden. Diverse stedelingen bewaarden de kogels die op hen waren afgevuurd thuis als aandenken.

27 S. Ampzing, *Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*, G.H. Kurtz (red.) (Amsterdam 1974) 191.

Ook werde [...] een Canons-kogel geschoten inde Soemelkenwitte broods steeg inde yserre tralie van het huys van den Here van Schoten de welke van daer volords inde sale vloog ende speelde rondom boven het bedde alwaer Joffrou Magdalena van Schoten lag sonder haer te beschadigen ende vande bedstede afvallen. De sijnen loop gebroken sijnde smoorde inde selve kamer: welke kogel veel jaeren inde gemelde tralie aen eenen yseren keten ter geheugenisse heeft gehangen ende word ook noch ten selven eynde van haeren sone Jonker Willem Vader bewaerd.²⁸

Magdalena had veel geluk dat de kanonskogel haar niet raakte. Nog vele jaren bewaarde haar familie de kogel om dit voorval te herinneren, het werd aan een ijzeren keten aan de geraakte tralie van het raam bevestigd. Vele jaren later was de kogel zelf verwijderd uit het raam, maar Magdalena's zoon bewaarde hem steeds. Bovendien werd haar verhaal in 1648 opnieuw verteld in de stadsgeschiedenis van Theodorus Schrevelius.²⁹ De reden daarvoor is dat Magdalena van Schoten een dochter was uit de adellijke familie Van Schoten. In 1574 trad zij in het huwelijk met de Duitse vaandrig Christoffel Vader die in 1573 naar Haarlem kwam om de stad te verdedigen.³⁰

Magdalena's familie was echter niet de enige die een kanonskogel bewaarde. Ook de zoon van Kornelissen Koltermans bewaarde de kanonskogel die bij zijn moeder door de benen was gevlogen. De gehavende rok bewaarde hij in 1628 eveneens nog.³¹ Helaas is over Kornelissen of haar zoon niets bekend, maar waarschijnlijk behoorde zij evenals de familie Van Schoten tot de kennissenkring van Ampzing. Haar verhaal en dat van Magdalena zijn zo gedetailleerd dat hij waarschijnlijk met de familie zelf heeft gesproken in tegenstelling tot andere van zijn 'gedenkwaardige schoten' die net zo spectaculair zijn. Bovendien komt het verhaal van Kornelissen niet voor in andere bronnen.

De kanonskogelverhalen bespraken thema's die historici eerder ook aan Damiate hebben toegeschreven, zoals de redding door God, dapperheid en het gezamenlijk optrekken tegen de vijand. Tijdens het beleg daarentegen had zowel hoog en laag als arm en rijk te maken met de kanonnen aan de andere kant van de muur. De hele bevolking bewaarde dus ook herinneringen aan deze kogels en vertelde er verhalen over. Daarnaast grepen de magistraten, individuen en genootschappen de fysieke kogels aan om in kerken en huizen te metselen als herinnering. De verhalen die niet aan een specifieke kogel waren verbonden, vonden uiteindelijk hun weg naar het grotere publiek in stadsgeschiedenissen, notities en dagverhalen.

De stedelijke overheid en het beleg

Het stadsbestuur speelde niet alleen een rol bij het bewaren van kanonskogels en de bijbehorende verhalen, maar droeg ook actief bij aan de creatie van een stedelijke herinneringscultuur aan het beleg van Haarlem. Na de installatie van het nieuwe stadsbestuur in 1577 schonk Haarlem veel aandacht aan het beleg. In eerste instantie richtte het zich op de wederopbouw van de stad en kregen getroffen burgers financiële compensatie aangeboden voor hun persoonlijke bijdragen tijdens de belegering.³² Ook de verwoestingen werden in kaart

²⁸ Ibidem.

²⁹ T. Schrevelius, *Harlemias* (Haarlem 1648) 147.

³⁰ NHA, Notarieel Archief, toegang 1617, nr. 2 1573-1579, f. 4v-6.

³¹ Ampzing, *Beschrijvinge ende lof*, 191.

³² NHA, Stadsarchief Haarlem, Vroedschapresoluties.

gebracht. In 1589 verwierf het stadsbestuur bijvoorbeeld een nieuwe versie van een kaart van de hand van cartograaf en burgemeester Thomas Thomaszoon zoals hij die in 1578 had getekend op basis van de situatie kort na de brand in 1576. In de marge gaf hij talloze verwoeste gebouwen en kloosters aan en arceerde hij de verwoesting door de brand. Thomas kreeg zestig pond voor zijn kaart uitbetaald die diende 'tot eeuwigere memorie voor deselve stad'.³³

Ook het verhaal over het beleg kreeg de nodige aandacht. Naast de thema's die een rol speelden in de kanonskogelverhalen, kwamen nu ook de verwoesting van de stad en de honger tijdens het beleg tot uitdrukking. Het belangrijkste onderwerp bleef echter de dappere, gezamenlijke strijd tegen de vijand. Joke Spaans benadrukte reeds het belang voor Haarlem te zoeken naar verzoenende onderwerpen die de onrust tijdens het beleg konden doen vergeten.³⁴ De Haarlemse magistraten koppelden echter de verzoening van de partijen en confessies niet aan Damiate, maar aan de gebeurtenissen tijdens het beleg. Het beste voorbeeld daarvan is het kerkbord dat sinds 1581 de Grote Kerk siert.

In september 1578 namen de gereformeerden de Bavokerk opnieuw in gebruik. In plaats van schilderijen kwamen er een aantal tekstborden te hangen met Bijbelse teksten waarvan de belangrijkste, het Laatste Avondmaal, een plaats kreeg in het koor. Dit tekstbord had zowel een voor- als een achterzijde. De voorkant beschreef het Laatste Avondmaal, terwijl de achterzijde verhaalde over de gebeurtenissen in Haarlem gedurende de belegering van 1572-1573. De prominente plaats van het bord gaf direct het belang van de gebeurtenis aan voor de opdrachtgevers (afb. 4).

Hoewel niet bekend is wie dit bord heeft besteld, waren het waarschijnlijk de kerkmeesters en niet de gereformeerde kerkenraad die de opdracht gaven. Ondanks de onrust tijdens het beleg benadrukt dit bord juist harmonie door middel van een verhaal over gemeenschappelijk lijden, honger en een gezamenlijke vijand. Daarnaast wil het bord met name uitdrukken dat de Haarlemmers dapper vochten tegen de Spanjaarden en de stad slechts overgaven door de honger.

In dees grote noot, in ons wterste ellent,
Gaven wij die stad op doer hongers verbant,
Nie dat hijse in creegh met stormender hant.³⁵

Een vierde thema dat het bord beklemtoont, is de kans op redding door God zoals dat ook al in de kanonskogelverhalen naar voren kwam:

Geen vianden hoe bitter verherth,
Al hebbense lust te doen verdriet,
Godt can 't veranderen, ja hoe verwert,
Texempel es claer an ons gheschiet.³⁶

33 NHA, Stadsarchief Haarlem, Stadsrekening 1589, f. 45v. Zie voor de kaart zelf beeldbank NHA, collectie Kennemerland, inv. nr. 51-000373 XL.

34 Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 130.

35 Kerkbord St. Bavokerk Haarlem, zoals geciteerd in: M.M. Mochizuki, *The Netherlandish image after iconoclasm, 1566-1672* (Aldershot 2008) 332-333.

36 Ibidem.

Afb. 4 Kerkbord 'Het beleg van Haarlem' in Grote of St. Bavokerk in Haarlem. Foto: auteur.

De vijand die het bord beschrijft, wordt niet direct gekarakteriseerd als een geloofsvijand, maar bovenal als een buitenstaander die Haarlem onderdrukte. Haarlem vocht tegen het 'Spaensch geweld' van de koninklijke legers en niet tegen een katholieke vijand.³⁷ Dit is een relatief milde boodschap van de kerkmeesters op het moment dat het ware geloof al had overwonnen binnen Haarlem. Het jaartal 1581 ondersteunt deze boodschap, omdat Haarlem in dit jaar Haarlem het katholicisme verbood. In plaats van de overwinning van de gereformeerden te propageren, concentreert het kerkbord zich op wat de burgers samen hadden doorstaan.

Deze boodschap wordt nog versterkt door een gevelsteen in de Oude Doelen die opnieuw de hongersnood benoemt als oorzaak voor het verloren beleg:

Anno 1572 quam hier die Spaense vijant
die met ons als met Naerden meenden te leve
wij weerstonden hem vroom vechtenderhant
maer door hongersnoot mosten wy 't opgeve.³⁸

³⁷ Ibidem, 332.

³⁸ Zoals geciteerd in: Ampzing, *Beschrijvinge ende lof*, 191.

Afb. 5 *De slag op het Haarlemmermeer*, Hendrik Vroom, ca 1621, olieverf op doek, 190 x 268 cm. Rijksmuseum Amsterdam.

De gevelsteen geeft eveneens weer dat Haarlem vond dat het de Spanjaarden dapper had weerstaan en dat het zelf niet meer had kunnen doen in de strijd voor ontzet. Predikant Samuel Ampzing gaf in 1628 duidelijk weer waarom het beleg van Haarlem zo belangrijk was. Haarlem bewees door middel van het beleg dat de Spanjaarden niet onoverwinnelijk waren. Bovendien gaf de stad door te vechten andere steden de gelegenheid zich te versterken.³⁹ Ampzing suggereert dus dat de andere steden Haarlem dank verschuldigd waren vanwege het zo lang afhouden van de vijand. Hij creëert op deze manier een soort trots op een beleg dat uiteindelijk verloren ging.

Ampzing's verhaal past in het idee dat Haarlem Damiate vooral gebruikte als exportproduct, hij vond het beleg immers niet in de weg staan van de stedelijke trots. Toch lijkt het niet samen te gaan met zijn eigen contraremonstrantse sympathieën. Immers na 1618 propageerde het stadsbestuur Damiate, wat hield Ampzing dan tegen dat niet ook te doen? De predikant had als doel een stadsgeschiedenis van Haarlem te schrijven en dus de stedelijke politiek te bespreken. Daarnaast veronderstelde hij veel van de religieuze verhalen als bekend waardoor hij ze niet hoefde te behandelen. Harmonie onder de bevolking was hierdoor makkelijker te veronderstellen. Damiate laat Ampzing echter niet geheel onbetuigd. Hoewel hij veel meer pagina's wijdt aan het beleg, beschouwt hij Damiate als de aanloop naar de belegering door de tussenliggende vierhonderd jaar Haarlemse geschiedenis weg te laten.⁴⁰

Het stadsbestuur vergat ondanks de nadruk op Damiate in de stedelijke politiek na 1618

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Van Nierop, 'How to honour one's city', 278-280.

het belang van het beleg van Haarlem en de Opstand niet. De stad bezat bijvoorbeeld twee vaandels uit de tijd van het beleg op het stadhuis.⁴¹ In 1620 bestelde het stadsbestuur een schilderij met alle deugden van Willem van Oranje, een teken van loyaliteit aan stadhouder Maurits.⁴² Een jaar later in 1621 besloot het stadsbestuur zelfs het beleg naar bovenstedelijk niveau te tillen. Ze betaalden Hendrik Vroom 7.000 gulden voor een groot doek van *de slag op het Haarlemmermeer* (afb. 5).⁴³ Op het schilderij vochten de Amsterdamse schepen namelijk mee aan Spaanse zijde, een directe verwijzing naar het foute verleden van deze stad en naar de stedelijke rivaliteit.

Conclusie

Vanaf 1573 vierden de Spanjaarden hun overwinning op Haarlem ieder jaar met een processie. Hoewel deze katholieke herdenkingsvorm in 1577 verdween uit Haarlem betekende dit niet dat ook alle referenties aan de gedwongen overgave uit het stadsbeeld verdwenen. Integendeel, de bevolking voegde herinneringen aan het beleg toe aan de stedelijke ruimte. Kanonskogels werden ingemetseld, gevelstenen verschenen en de verwoestingen werden gememoreerd vanaf het einde van het beleg. Al in 1581 bestelden de kerkmeesters een kerkbord waarop de gebeurtenissen tijdens het beleg uitgebreid werden verhaald. Het bord droeg een boodschap uit over dapperheid, honger en redding door God, maar zorgde er tegelijkertijd voor dat de bevolking niet polariseerde zoals tijdens het beleg het geval was geweest.

Toen prins Maurits in 1618 een contraremonstrants stadsbestuur aanstelde, kwam het Damiate-thema meer in de belangstelling te staan van de magistraten. Damiate vertegenwoordigde de Haarlemse deugd en dapperheid en kon worden ingezet in de concurrentiestrijd met andere Hollandse steden. Binnen Haarlem toont Samuel Ampzing aan dat Damiate minder belangrijk was. Haarlem voelde zichzelf verantwoordelijk voor de overwinningen van andere steden door het beleg zo lang vol te hebben gehouden.

Thema's zoals moed, een gezamenlijke vijand en redding door God vonden in Haarlem veel weerklank. Het kerkbord droeg deze waarden uit, maar de kanonskogelverhalen maakten het verleden tastbaar. Magistraten, kerkmeesters, huiseigenaren, dienstmaagden en huisvrouwen herinnerden zich het beleg van Haarlem aan de hand van deze kogels. Niet alleen werden de kanonskogels bewaard, maar de verhalen leefden voort in de Haarlemse geschiedschrijving. Het beleg van Haarlem was dus verre van vergeten.

41 De Bièvre, 'Deugd en geweld', 12-13.

42 Köhler, *Painting in Haarlem*, 575-577.

43 De Bièvre, 'Deugd en geweld', 9-10.

Metamorfose

Van Heutszmonument wordt Monument Indië-Nederland

In de rubriek Metamorfose worden heden en verleden van een plek in Holland vergeleken. In deze aflevering schrijft DAAN DE LANGE over het Van Heutszmonument in Amsterdam, dat in 2007 werd omgedoopt tot Monument Indië-Nederland.

‘Een volk dat nog steeds gedenkt dat het een ander volk onderdrukte, moet zich schamen. Geen eerbetoon voor van Heutsz!’ Met een stuk in de wijkkrant blies een activistische buurtbewoner in 1997 de discussie rond het Van Heutsz-monument nieuw leven in, nadat de deelraad van Amsterdam Oud-Zuid had besloten het een opknapbeurt te geven. Al sinds de oprichting in 1935 was het monument aan het Olympiaplein controversieel geweest. Aan de naam van generaal Van Heutsz kleefde immers het bloed van de Atjehoorlog. Op verzoek van het Comité Herdenking Gevallenen in Nederlands-Indië dienden de deelraadpolitici van Amsterdam Anders/ De Groenen een jaar later een nota in over naams- en functieverandering. Onder de titel ‘Held of houwdegen’ noemden zij het monument ‘een symbool voor kolonialisme, een zaak waar thans menigeen zich voor zou schamen’. Het was retoriek die naadloos aansloot bij de lange geschiedenis van (links) protest tegen het monument en tegen het establishment dat weigerde te accepteren hoe ‘fout’ het was. Het verschil was dat de

Op 15 juni 1935 wordt door Koningin Wilhelmina in Amsterdam Zuid een monument onthuld ter nagedachtenis aan generaal Van Heutsz. Het is een ontwerp van Gijsbert Friedhoff en beeldhouwer Frits van Hall. Het monument bestaat uit een 18,7 meter hoge zuil, een vrouwenfiguur, twee leeuwen en diverse reliëfs. Spaarnestad Photo.

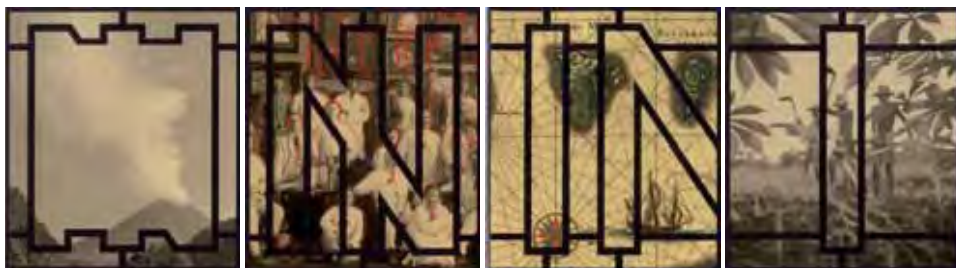
Olympiaplein, de speelvijver aan de voorzijde van het Van Heutszmonument in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Stadsarchief Amsterdam.

politiek deze keer gewilliger bleek. Het stadsdeel nodigde Instituut Clingendael uit om met verschillende betrokkenen in overleg te treden, het draagvlak voor naams- en functiewijziging te onderzoeken en daarover een advies uit te brengen. Op basis daarvan werd in 2001 besloten het monument om te dopen tot 'Monument Indië – Nederland'. Het zou veranderen van 'eretekens voor Van Heutsz' in een 'herinnering aan de relatie tussen Nederland en Indië tijdens de koloniale periode'.

Een controversieel monument

Joannes Benedictus Van Heutsz (1851-1924) is een van de grote namen uit de koloniale geschiedenis van Nederland. Vanaf 1873 maakte hij carrière in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, waarmee hij successen boekte in de oorlog tegen de Atjehers (Noord-Sumatra), dankzij een contraguerrillatactiek met kleine gevechtseenheden. In de langdurige Atjehoorlog (1873-1912) werd hij bekend als een keiharde legerleider die niet terugschrok voor terreur en verantwoordelijk was voor massale slachtpartijen. Naar schatting 70.000 Atjehers lieten het leven in een strijd die later eufemistisch 'de pacificatie van Atjeh' werd genoemd. 'Pacificator' Van Heutsz was hiervoor een van de hoofdverantwoordelijken.¹ In Nederland was zijn optreden niet onomstreden, maar Van Heutsz' 'daadkracht' oogstte ook bewondering. In 1904 verkreeg hij het ambt van gouverneur-generaal. Hij bekleedde deze hoog-

1 K. van Geemert, *Monument Indië Nederland* (Amsterdam 2007) 29-34.

Vier van de natuurstenen koppen die de gele pylonen sieren op het Monument Indië-Nederland, (ontworpen door kunstenaar Jan Kleingeld).

ste positie van het Nederlands-Indisch bestuur tot 1909, en vergrootte in die periode zijn faam door verschillende buitengewesten onder Nederlandse heerschappij te brengen. Hij werd beschouwd als de man die Nederlands-Indië tot eenheid had samengesmeed. Dit feit bezorgde hem overigens ook na dekolonisatie nog in Indonesische militaire kringen een goede naam.

De reputatie die Van Heutsz in zijn militaire en politieke carrière had opgebouwd was zo groot dat er na zijn dood in 1924 meerdere beelden en eretekens voor hem werden opgericht, onder meer in Kotah Radjah (Atjeh) en in Batavia. Het laatste werd overigens direct na de Japanse bezetting gesloopt. In Amsterdam werd een geldinzameling georganiseerd waarmee in 1927 een imposant praalgraf werd gefinancierd. Dat staat nog altijd op de Nieuwe Oosterbegraafplaats. Na een drukbezochte rondgang, onder meer langs het mede door Van Heutsz geïnitieerde Koloniaal Instituut, werd Van Heutsz er herbegraven. Het praalgraf gaf weinig aanleiding tot discussie, het monument op het Olympiaplein des te meer. Al vanaf de oprichtingsplannen was het mikpunt van kritiek, waardoor het direct een controversiële reputatie kreeg. Het imposante bouwwerk, dat werd betaald met het geld dat het comité nog over had na de bouw van de graftombe, riep vooral binnen linkse kringen veel verzet op.²

Het Van Heutszmonument koppelde het eerbetoon aan de voormalig gouverneur-generaal met allerlei symbolen aan een lofzang op de Nederlandse prestaties in Indië. Van Heutsz zelf was te zien als kleine reliëfbuste op een plaquette; centraal stond een ruim vier meter hoge witte vrouwenfiguur, die het Nederlandse gezag verbeeldde: in haar hand een wetsrol en aan weerszijden een leeuwte. Hoog boven haar hoofd op een enorme bakstenen boog was een stralenkrans te zien, terwijl het bassin onder haar de zeeën symboliseerde die Nederland van Indië scheidden. De kleinere bogen die het monument aan weerszijden twee 'armen' gaven, verbeeldden met reliëfs en plantenbakken de verschillende eilanden van de archipel met hun gewassen en natuur. In het monument was Van Heutsz metafoor voor het voltooide, gehandhaafde en rechtvaardige gezag van Nederland over Nederlands-Indië.

Het linkse verzet tegen het Van Heutszmonument was in 1930 na twee jaar flink debatteren in de gemeenteraad tot zwijgen gebracht, door een compromis waarbij de socialisten toestemming kregen voor de plaatsing van een standbeeld van Domela Nieuwenhuis aan het Nassauplein (1931). Toch werd er bij de onthulling van het monument in 1935 door konin-

2 E. Vanvught, *De maagd en de soldaat. Koloniale monumenten in Amsterdam en elders* (Amsterdam 1998) 92.

gin Wilhelmina nog gedemonstreerd, met spandoeken waarop onder andere de tekst ‘Van Heutsz-herdenking is bloedige koloniale onderdrukking’ te lezen stond. Het monument bleef velen daarna een doorn in het oog. Opvallend genoeg gold dat ook voor de NSB, die liever een militaristisch beeld had gezien, en voor J.B. Van Heutsz jr., een SS-er, die tijdens de oorlog had gevraagd het monument af te breken omdat het niet heroïsch genoeg zou zijn. De voor- en tegenstanders van het monument zijn dus niet per se in links en rechts te verdelen. Zo was de beeldhouwer van het monument de communistische Frits van Hall, die luchtig beweerde dat de beeltenis van Van Heutsz desgewenst kon worden verwijderd en vervangen door de woorden ‘Vrijheid, Merdeka of Indonesia’.³

Naar een nieuwe betekenis

In de jaren zestig werd het Van Heutsz-monument een aantal keer mikpunt van links protest. Zo werd de beeltenis van Van Heutsz beklad door provo’s en vonden er manifestaties plaats van radicale marxisten. Twee keer werd het monument getroffen door kleine bomaanslagen (in 1967 en 1984), en in 1984 werden de letters van Van Heutsz en zijn beeltenis ontvreemd. De discussie over de wenselijkheid van het monument laaide daarna nog af en toe op. Dat de politiek uiteindelijk eind jaren negentig akkoord ging met een herziening van het monument, past in de omslag in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië: de koloniale geschiedenis veranderde met allerlei cultuurmaatschappelijke omwentelingen vanaf de jaren zestig van een verdrongen verlies van een overzees paradijs, tot een zwarte bladzijde in de vaderlandse geschiedenis. De begrippen ‘trots’ en ‘schaamte’ keerden in de discussies voortdurend terug. Het verzet tegen het monument werd verwoord in termen van ‘schaamte’ – ook schaamte óver de trots. Naar aanleiding de gespreksrondes door Clingendael over Van Heutsz draaide een deelnemer die stelling om: ‘Men is eigenlijk trots, maar *verpakt* dat in schaamte. Men is trots op de schaamte, eigenlijk.’⁴

De morele verontwaardiging die aan de herziening van het monument ten grondslag lag, staat in contrast met de gemoedelijke en a-politieke afronding van dit project, ruim tien (!)

Monument Indië-Nederland. Bron: wikipedia.

3 Van Geemert, *Monument Indië Nederland*, 48.

4 Interview met Tom van der Geugten (historicus Fontys Hogeschool Tilburg), gehouden op 18 maart 2008.

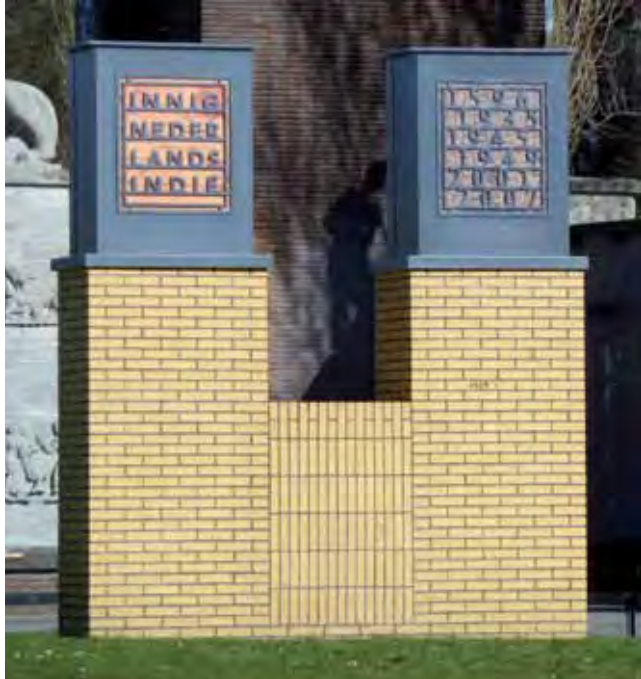
Monument Indië-Nederland (23 maart 2011). Foto: auteur.

jaar later. Er was nauwelijks belangstelling. En dat terwijl de inzet van de discussie destijds niets minder was geweest dan af te rekenen met een foute koloniale erfenis. Zo werd het althans vooral vanuit politieke hoek voorgesteld. Uit de gespreksrondes die Clingendael met verschillende betrokkenen organiseerde, bleek dat het Van Heutsz-monument voor verschillende groepen een fundamenteel andere betekenis had. Veel politici noemden het monument een ‘ereteiken’ voor iets wat naar huidige maatstaven een ‘massamoord’ zou worden genoemd. Het ongewijzigd laten van het monument betekende voor hen het ongewijzigd laten van een anachronistisch oordeel over kolonialisme. In het academische discours werden verleden en monument losgekoppeld: een oordeel over het verleden lag niet besloten in het monument, dat dus niet als ‘publieke herinnering’ vertaald mocht worden. Het was zélf geschiedenis, en daarom vooral een interessant object dat in zijn context moest worden gezien. De historici stelden voor om slechts tekst en uitleg bij het monument te geven, en het verder zo te laten.

Het adviesrapport van Clingendael werd een saillant voorbeeld van polderpolitiek. Het strooide met consensusbevorderende opmerkingen: het monument moet ‘vragen oproepen’ en het verleden ‘ter discussie stellen’. Ook de naam Indië-Nederland vijlde zorgvuldig de scherpe kantjes van het debat. Zelfs over de ongelukkig gekozen hollandocentrische jaartallen 1596 (‘eerste schipvaart’) en 1949 (soevereiniteitsoverdracht) die werden aangebracht, ontstond maar weinig discussie. Al was de uitkomst daarvan wel dat ook 1945 (proclamatie Indonesië) werd toegevoegd.

Inmiddels kan het resultaat van de naams- en functieverandering worden bewonderd. Kunstenaar Jan Kleingeld heeft, naar eigen zeggen in de stijl van Plan Zuid, vier gele pylonen ontworpen en die haaks op de oost-west-as van het monument gezet. Op de pylonen

Een van de gele pylonen bij het Monument Indië-Nederland (23 maart 2011). Foto: auteur.

staan natuurstenen koppen waarop de letters 'I' en 'N' in verschillende posities ten opzicht van elkaar staan, van compleet los tot innig vervlochten. Oftewel: 'Nederland' en Indië delen een geschiedenis, ze zijn vervlochten geraakt en weer uiteen gegaan. De scherpte van de discussies over goed en fout is niet in het nieuwe monument doorvertaald; de symboliek die ervan uitgaat lijkt zelfs eerder op die van een door Van Heutsz bijeengesloten Indië dan op een kritisch 'ter discussie stellen' van het verleden. Nauwelijks historische 'uitleg', of 'context', maar een vleugje *tempo doeloe*: een rokende vulkaan en de woorden 'Innig Nederlands-Indië'. Eén kop laat de jaartallen 1596, 1935, 1945, 1949, 2001 en 2007 zien. Met zoveel jaartallen zal niemand zich nog voor het hoofd gestoten voelen. Maar waar ze precies voor staan, is de gemiddelde voorbijganger niet duidelijk. Die zal hooguit op een zwoele zomeravond, wanneer de pylonen gaan gloeien en onder de zacht ruisende bomen het bassin tropisch blauw oplicht, even wegdromen naar ons verloren paradijs.

BOEKBESPREKINGEN

Jac. J. Baart, *Rotterdam Oorlogshaven* (Zutphen: Walburg Pers, 2010, 320 blz., geïll., ISBN 9789057306730, prijs: € 49,50).

‘Men betrad zonder zich bij de directie aan te melden eerst het terrein van de RDM, dat vanaf de 16de onder controle stond van de Kommandant van vliegveld Waalhaven. Het gezelschap bestond uit Konteradmiral H. Burckhardt, Werftdirektor für Schiffbau van de Kriegsmarine, vier officieren, [...] en Diplom-Ingenieur Gemberg. [...] Het lijstje afwerkend en de buit aan in aanbouw zijnde marineschepen evaluerend, kwamen de Duitsers snel met hun wensen ter tafel.’ Dit citaat uit *Rotterdam Oorlogshaven* kenschetst de inhoud van het boek: de Kriegsmarine zou tijdens de Duitse bezetting de belangrijkste werkgever zijn van de na het oorlogsgeweld van de meidagen 1940 getekende Maasstad. In tegenstelling tot voornoemde gevechten, die in het Rotterdamse collectieve geheugen gekerfd staan, is de overige oorlogsgeschiedenis van de stad veel minder bekend. Vooral de rol die de haven speelde tijdens de bezettingsjaren was tot voor kort onderbelicht in de literatuur. Met dit boek hoopt Baart deze lacune te vullen.

In het eerste van de in totaal dertien hoofdstukken beschrijft de auteur hoe de Rotterdamse haven

zich redelijk door de crisis van de jaren dertig van de 20ste eeuw wist heen te slaan. De havenconomie beleefde na de wereldwijde crisis van 1929 weliswaar een neergang, maar na 1937 was de orderportefeuille van menige werf weer ruim gevuld. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 en de neutraliteitsverklaring van de

Nederlandse regering liep de aanvoer over zee evenwel sterk terug. Het transitowerk in de haven kwam nagenoeg tot stilstand. Baart wijst erop dat hier door de Duitse invasie juist verandering in kwam. Rotterdam werd een Duitse marinebasis en deed bovendien dienst als ertsoverslaghaven voor de oorlogsindustrie van de bezetter. De scheepswerven en de aanverwante bedrijven stonden hierbij voor de keuze: weigeren zaken te doen met de Duitse autoriteiten of met hen samenwerken. Al snel kozen zij voor het laatste, waarna de orders

uit Duitsland binnenstroomden. De Rotterdamse werven (ver)bouwden niet lang hierna (oorlogs)schepen die deelnamen aan de strijd tegen de geallieerden.

Rotterdam kende, zo veel maakt Baart wel duidelijk, een grote productiecapaciteit. Naast tankers, torpedoboten en kruisers kwam het aan de maasmonding tot de bouw van vliegtuigen. De fabriek Aviolanda leverde aan de Duitsers tientallen vliegboten van het type Dornier Do 24. Ook werden er oude Nederlandse oorlogsbodems als het pantserdekschip Hr.Ms. Gelderland verbouwd, in dit geval tot drijvende luchtafweerbatterij. Later in de oorlog, toen de productiecapaciteit door schaarste onvoldoende bleek, toonde de bezetter weinig coulançe. Op grote schaal vond inbeslagname van materiaal plaats. Zo ondergingen visserstrawlers een ‘likje grijze verf wat geschut’ om vervolgens dienst te gaan doen als marineschip.

Behalve als ertsoverslaghaven fungeerde Rotterdam als operationele marinebasis. Onder meer was ze een belangrijke schakel in de konvoiroute langs de continentale westkust en maakten marineschepen op weg naar Franse havens er regulier een tussenstop. Motortorpedoboten, Schnellboote, voerden daarbij vanuit de Waalhaven operaties uit tegen het geallieerde scheepvaartverkeer. Met het *Verteidigungsbereich* Hoek van Holland vormde Rotterdam bovendien een belangrijke schakel in de West-Europese kustverdediging, de zogeheten Atlantikwall. Dit kwam onder meer tot uiting in grootschalige bunkerbouw, waaronder een van 400 meter lang voor de Schnellboote van de Waalhaven. Verder telde Rotterdam diverse kantoren van Duitse haveninstanties als de *Hafenkommandant* en de *Oberwerftstab*. Deze komen, samen met Duitse militairen die in de stad op logementschepen of aan wal waren ingekwartierd, aan bod in een hoofdstuk dat ingaat op Rotterdam als ‘kwartier’ voor de militaire bezetter.

De eerder genoemde productiecapaciteit, maar ook het functioneren als marinebasis, maakten de Rotterdamse haven tot doelwit van diverse geallieerde bombardementen. Deze aanvallen, maar ook de aan het einde van de oorlog door de bezetter in de haven aangerichte vernielingen (opgeblazen kades en afgezonken schepen), maakten dat Rotterdam verre van ongeschonden uit de oorlog kwam.

De verdienste van *Rotterdam Oorlogshaven* is, dat Baart als eerste een gedegen overzicht geeft van de Rotterdamse haven tijdens de bezettingsperiode.

Samen met enige assistenten heeft hij hiervoor uitputtend onderzoek verricht bij instanties als het Nationaal Sleepvaartmuseum en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Het verzorgd uitgegeven en ruim geïllustreerde boek vergast de lezer daarbij op tal van nieuw ontdekt fotomateriaal, alsook een duizelingwekkende hoeveelheid details over diverse schepen die een link hadden met de Rotterdamse haven in oorlogstijd. Met het laatste wringt ook de schoen. De niet aflatende stroom van micro-informatie, met uiteenlopende zaken als een eenmalig havenbezoek door het 'jacht van de Führer' tot een in Moermansk opgericht monument voor havenarbeiders, maakt het voor de lezer bepaald niet gemakkelijk het boek van A tot Z door te nemen.

Deze kritiek laat onverlet dat *Rotterdam Oorlogshaven* de moeite waard is voor hen die geïnteresseerd zijn in maritieme historie alsmede Rotterdamse stadsgeschiedenis.

Anselm van der Peet

Nederlands Instituut voor Militaire Historie,
Den Haag

Sjoerd Bijker, Mechteld Gravendeel, Bonny Rademaker-Helfferich, Rineke Verheus-Nieuwstraten en Piet Visser eds., *Wezen en weldoen. 375 jaar Doopsgezinde wezenzorg in Haarlem* (Hilversum: Verloren, 2009, 196 blz., ISBN 978-90-8704-05-7, prijs: € 25,00).

De Haarlemse doopsgezinde gemeente is al eeuwen lang, na die van Amsterdam, de grootste en belangrijkste in Nederland, hetgeen onder andere tot uiting komt in een eerbiedwaardige traditie van sociale zorg, met bijvoorbeeld een aantal hofjes voor verarmde ouderen en de Teylers Stichting. Tot deze doopsgezinde sociale infrastructuur behoort ook de Stichting het Doopsgezinde Weeshuis, waarschijnlijk gesticht op 1 mei 1634. Dat voorzag in een duidelijke behoefte en werd een belangrijk onderdeel van het Haarlemse doopsgezinde leven, waarbij de doopsgezinde elite zich als weeshuisbestuurder en -weldoener een voorname rol toebedeelde in het in stand houden van het weeshuis, ondanks de splitsingen binnen de doopsgezinde gemeente die leidden tot een splitsing in drie weeshuizen. In 1784 verenigden de Haarlemse doopsgezinden zich in één gemeente en werd ook het weeshuis weer één. Het bleef daarin in functie tot 1962, toen door de sterk verander-

de sterfjepatronen in 20ste-eeuws Nederland het fenomeen wees vrijwel was uitgestorven. De stichting bestaat niettemin nog steeds als liefdadige stichting en ondersteunt tot op de dag van vandaag zowel binnen- als buitenlandse goede doelen.

Het verwondert niet dat een instituut met zo'n

centrale rol al op een rijke historiografie kan bogen, maar, zo leggen de samenstellers uit in hun inleiding, de nadruk lag in deze eerdere studies vooral op de institutionele geschiedenis van het weeshuis. In plaats daarvan ligt de nadruk in deze studie

op het leven in het weeshuis door de eeuwen heen en de rol die het speelde in het leven van de wezen en de regenten en regentessen. Het boek bevat vier omvangrijke hoofdstukken, waarbij de eerste drie respectievelijk de tijdvakken 1634-1784, 1784-1874 en 1874-1962 behandelen. In elk hoofdstuk wordt systematisch het leven in het weeshuis behandeld. De nadruk ligt daarbij op de wezenzorg, in het bijzonder wie er in het weeshuis werden opgenomen, wat voor voeding, kleding en opleiding de wezen kregen, en de problemen waartegenover de regenten van het weeshuis zich door de eeuwen heen geplaatst zagen, zoals weglopers, ongewenste zwangerschappen, de dienstplicht, de gezondheid der wezen en de soms noodzakelijke bezuinigingen – speciaal in de Franse Tijd. In het vierde hoofdstuk volgt dan een uitgebreid overzicht van de weeshuisregenten die door de eeuwen heen het huis bestierden, hun sociale status, onderlinge verwantschapsbetrekkingen, economische bezigheden, culturele interesses en religieuze opvattingen. In feite wordt hier een korte geschiedenis gegeven van de Haarlemse doopsgezinde elite en hun rol in de samenleving, waarbij de rode draad de deelneming aan het weeshuisbestuur is.

Uit het geheel rijst een beeld op van een instelling die een cruciale rol vervulde in het streven van de doopsgezinde gemeenschap om de jongste leden een veilige doopsgezinde haven te bieden en op te voeden tot deugdzaam doopsgezind lidmaat. Daarin was het weeshuis meestal succesvol, zo stellen de auteurs. *Wezen en weldoen* laat helder zien hoe de regenten handelden vanuit de overtuiging dat het hun dure plicht was om de doopsgezinde wezen op het smalle pad der deugd te brengen en te houden. Daartoe tastten ze geregeld diep

in eigen buidel en deden ze grote moeite voor hun pupillen.

De kracht van deze studie is gelegen in het minutieuze archiefonderzoek dat een boek heeft opgeleverd dat in alle aandacht voor de vele bijzonderheden toch een samenhangend geheel vormt en een goed lopend overzicht biedt van de geschiedenis van dit weeshuis en de mensen die er woonden. Het leven in het weeshuis wordt uitgebreid en tot in bijzonderheden beschreven, en in het voorbijgaan komen de individuele wezen ook tot leven. Dat is wel eens anders in andere studies van weeshuizen, die daardoor vaak wat bloedeloos blijven.

De zwakte van het boek is dat het aantal verwijzingen naar de gang van zaken in weeshuizen elders en buiten de doopsgezinde bloedgroep, wel wat summier is. Tal van aspecten van het bestaan in het Haarlemse weeshuis waren niet uniek, maar zijn al bekend uit de inmiddels rijke literatuur over weeshuizen. Toch wordt daar nauwelijks naar verwezen door de auteurs. Voor iemand die bekend is met de Nederlandse weeshuisliteratuur zal dat geen probleem zijn – die zal juist de grote nadruk op oorspronkelijk archiefonderzoek en het veelvuldig gebruik van de resultaten daarvan waarderen. Maar voor de algemene lezer zal toch niet zo snel duidelijk worden waarin dit weeshuis verschilt van andere weeshuizen – doopsgezind of anderszins. Hoe doopsgezind was nu eigenlijk dit weeshuis? Werkte het anders dan andere weeshuizen? In hoeverre was het onderdeel van de bredere ontwikkeling binnen de Nederlandse samenleving, waarbij tal van steden en stadjes, maar ook bepaalde landelijke gemeenschappen en religieuze gemeenschappen, de zorg voor hun wezen onderbrachten in speciaal daarvoor opgerichte instellingen? Hoe gebruikelijk was het voor doopsgezinden om een weeshuis op te richten?

Op deze vragen biedt *Wezen en weldoen* geen antwoord, maar dat neemt niet weg dat de auteurs erin zijn geslaagd om het leven in een Hollands weeshuis tot in bijzonderheden tot leven te wekken. Daarmee is *Wezen en weldoen* een bijzonder waardevolle aanwinst voor de gestaag groeiende literatuur over Nederlandse weeshuizen en jeugdzorg.

Henk Looijesteijn
Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis, Amsterdam

Béatrix & Constantijn. De briefwisseling tussen Béatrix de Cusance en Constantijn Huygens 1652-1662. Bijeengebracht, vertaald en toegelicht door Ineke Huysman en Rudolf Rasch. (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2009, 328 blz., ISBN 9789085068198, prijs: € 29,50).

‘Mevrouw,

Ik had gaarne het eervolle werk ondernomen om in Holland uw voortreffelijke volmaaktheden te openbaren en, een beetje schilder, een beetje dichter, een beetje parfumeur en een beetje muzikant zijnde [...] was ik begonnen mij van die taak te kwijten, zodanig dat mijn omgeving heeft geoordeeld dat mijn schilderijen, mijn gedichten, mijn reukwaren en de akkoorden van mijn luit, mijn viola da gamba en mijn klavecimbel op enigerlei wijze deden denken aan het bekoorlijke doel van mijn verering.’

Huygens’ bewondering voor Béatrix was zo groot dat die moeilijk in woorden kon worden uitgedrukt. De prachtige 17de-eeuwse Franstalige retorica is nu beschikbaar in een toegankelijke editie met moderne vertaling.

Met de geciteerde passage opent de eerste overgeleverde brief uit de correspondentie tussen de Haagse hoveling Constantijn Huygens (1596-1687) en de adellijke Française Béatrix de Cusance (1614-1663). Huygens had haar halfjuli 1652 in Antwerpen voor het eerst ontmoet en ontving enkele weken daarna een brief van haar. Hij beantwoordde met dit schrijven en stuurde haar bovendien een ‘Indisch doosje’. Het was het begin van een tien jaar durend contact. De tientallen Franse brieven gaan over verschillende aspecten van hun leven: liefhebberijen zoals kunst en muziek (ze wisselden regelmatig geschenken uit), hun familielevens en de politieke situatie van hun tijd. Ze bieden een bijzondere kijk op het persoonlijke leven van deze 17de-eeuwse persoonlijkheden.

Het is mede te danken aan Huygens’ verzameldrang dat grote delen van deze correspondentie bewaard zijn gebleven. Hij archiveerde zowel de brieven die hij ontving, als de ontwerpen van brieven die hij schreef. Huysman en Rasch hebben de

overgeleverde brieven uit de correspondentie tussen Huygens en Beatrix in een mooie editie samengebracht, vertaald en toegelicht. Het boek bevat veel nieuwe gegevens. Het opent met biografische schetsen van de levens van Béatrix en Constantijn en het derde hoofdstuk gaat over hun contact. In het vierde hoofdstuk staat de briefwisseling centraal: er wordt uitgebreid ingegaan op de overlevering van de documenten en hun specifieke eigenschappen zoals het gebruikte briefpapier, de wijze van adressering, de epistolaire opening en ondertekening.

De overgeleverde brieven zijn in chronologische volgorde genummerd en in vertaling gepubliceerd. De verzameling is aangevuld met teksten die met brieven waren meegestuurd, zoals gedichten. De originele Franse brieven zijn in een bijlage opgenomen, getranscribeerd naar de autograaf. Over de vraag of ze niet in de hoofdtekst van de editie naast de vertaling gepubliceerd hadden moeten worden, kan worden gediscussieerd. In de bijlagen zijn verder de stamboom van Béatrix en die van Constantijn opgenomen, een schematische reconstructie van de briefwisseling, een overzicht van de brieven van beide correspondenten in verschillende collecties en de lijsten van plaatsen waar sommige brieven eerder zijn gepubliceerd. De bijlagen zijn zeer waardevol en maken dit boek tot een bruikbaar naslagwerk.

Wat ook zeer aanspreekt in deze editie zijn de illustraties. Het boek is verrijkt met portretten van de hoofdpersonen, reproducties van autografen en afbeeldingen van plaatsen die een belangrijke rol spelen in de historische context van deze correspondentie. Het spreekt tot de verbeelding: het hart van Beatrix als reliek. In deze editie is een kleurenfoto afgedrukt van een loden kistje op een blauwfluwelen kussen. In de rand van het kistje is de tekst 'Icy est le coevr de Beatrix de Cvsance', hier is het hart van Beatrix de Cusance, gegraveerd. De combinatie van het moderne Nederlands van de editie en de opgenomen illustraties brengt de 17de-eeuwse hoofdpersonen van deze editie tot leven.

Inge Broekman
 gepromoveerd op een onderzoek naar
 Costantijn Huygens (1596-1687)
 als kunstkenner, -criticus en mecenas

J. Damsma en E. Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2001, 184 blz., ISBN 978908569539, prijs: € 19,90).

Met hun boek *Hier woont een NSB'er* hebben de jonge historici Josje Damsma en Erik Schumacher zich op de geschiedenis van de Nationaal-Socialistische Beweging gestort. Op het eerste gezicht geen uniek onderzoek omdat er na de oorlog de nodige boeken zijn verschenen over collaboratie en de rol van NSB. In de inleiding blijkt dat het de auteurs er vooral om gaat te beschrijven hoe het was om NSB'er tijdens de bezetting te zijn en hoe de onderlinge relaties tussen deze Nederlandse nationaalsocialisten eruit zagen en hoe ze zich ontwikkelden. Uiteraard komen daarbij ook de complexe verhoudingen met niet-NSB'ers aan bod, wat soms verrassende inzichten oplevert.

In hun onderzoek hebben beiden zich een tweetal beperkingen opgelegd. De NSB voor het gehele land onderzoeken bleek een te grote opgave, maar Amsterdam bood een prima alternatief. In de hoofdstad woonden relatief veel actieve NSB'ers. Dit gegeven leidde tot veel confrontaties met de eveneens ruim vertegenwoordigde communisten en joden en maakt de Amsterdamse constellatie redelijk uniek. De tweede beperking betreft de leden van de ss. Volgens de schrijvers waren die mannen alleen verantwoordelijk verschuldigd aan de *Reichsführer ss* en daarmee geen onderdeel van de partij.

De basis van het onderzoek wordt gevormd door het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Na jarenlang in de kelders van het Ministerie van Justitie te zijn ondergebracht werd het een aantal jaren geleden naar het Nationaal Archief overgeheveld. Daarna is de belangstelling steeds meer gegroeid, een golf van belangstelling waarvan ook de schrijvers deel uitmaken. De keuze voor dit archief is terecht omdat het een schat aan informatie bevat, in de vorm van processen-verbaal, over het gedrag van NSB'ers die zich na de oorlog moesten verantwoorden. Voor deze studie is dus hoofdzakelijk bronnenmateriaal gebruikt dat vroeger slechts sporadisch werd gebruikt vanwege de strikte voorwaarden voor inzage.

Het eerste wat opvalt aan het boek is de stijl. Het enthousiasme dat Damsma en Schumacher gedurende hun onderzoek in de greep heeft gekregen, werkt zonder meer aanstekelijk. Als lezer kun je je niet onttrekken aan het gevoel dat zij het maken van dit boek hebben ervaren als een fas-

cinerende ontdekkingstocht. De met frisheid geschreven tekst neemt de lezer in hoog tempo mee en de aandacht verslapt nooit. De balans tussen de noodzakelijke achtergrondinformatie en persoonlijke wederwaardigheden, anekdotes van en over NSB'ers is nagenoeg perfect. Daarbij schuwen zij niet de ook heel zwarte kanten van NSB'ers over het voetlicht te brengen. Kortom, een fraai vormgegeven caleidoscopisch verhaal dat recht doet aan de complexiteit aan het leven in bezettingstijd. Wellicht speelt hier ook de begeleiding van professor Romein mee. Al met al een fraaie prestatie van jonge historici.

Op een enkel klein punt is mijns inziens echter toch wel kritiek te leveren. Die ligt besloten in de doelstelling en de beperking. De doelstelling was beschrijven hoe het was NSB'er in de hoofdstad te zijn. Deze persoonlijke en individuele benadering brengt de auteurs soms in conflict met waar de partij en de partijleiding voor stond. Dit levert een enkele keer een soort spagaat op omdat ideeën van partij en individu zeker niet altijd met elkaar strookten. Damsma en Schumacher proberen dit af en toe wat te sterk aangezet te benoemen. De vraag is of dat nodig was. Het lijkt toch wel evident dat een politieke partij niet alle zielenroerselen

van zijn aanhangers kan bepalen. Deze discrepantie maakt het onderzoek er alleen maar interessanter op. In het verlengde van dit verschil moet ook het uitsluiten van ss'ers als onderzoeksobject worden gezien. Dit is begrijpelijk, maar toch jammer. De vraag hoe de relaties waren tussen leden van de NSB én ss en uitsluitend NSB-leden is een niet onbelangrijke en legitieme, die niet zomaar kan worden afgedaan door te stellen dat ss'ers alleen verantwoording aan Himmler hoefden af te leggen. De strijd tussen de radicaal Rost van Tonningen en de 'gematigde' Mussert was een fundamentele strijd die de partij van boven tot beneden spleet. Het lot van de NSB'ers en Nederlandse ss'ers is onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Hier woont een NSB'er, het moet gezegd, smaakt naar meer. Waarom dit onderzoek en de gebruikte methodiek niet uitbreiden naar andere delen van Nederland? Zo valt er bijvoorbeeld nog het nodi-

ge te onderzoeken over de NSB in Zuid-Limburg. Daar was deze partij voor en in de oorlog zeer sterk vertegenwoordigd in de middenstand. In Valkenburg aan de Geul bevond zich zelfs een zogenaamde *Reichsschule*, waar de nieuwe nationaal-socialistische elite moest worden opgeleid. Zijn er fundamentele verschillen aan te wijzen tussen de stedelijke NSB'ers en die van het platteland, denk aan sociale controle. Welke invloed heeft de veel snellere bevrijding van het zuiden van het land gehad op de individuele houding van NSB'ers in die contreien, maar ook op hun lot, denk aan Bijltesdag. Vragen te over die de auteurs door de begrenzing over zichzelf over zich afroepen. Wie beter dan die vragen te laten beantwoorden door een tweetal historici dat zijn sporen op dit terrein al heeft verdiend. Misschien valt er in de toekomst nog eens een profefschrift te verwachten.

Jos Smeets
Politieacademie, Apeldoorn

D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen: Walburg Pers, 2010, 192 blz., ISBN 978-90-5730-644-0, prijs: € 29,95).

Goede, toegankelijke overzichtswerken zijn goud waard. Dat besefte de uitgever van het originele *Graven in Holland* uit 1995 ook en daarom benaderde hij de beide auteurs voor een derde uitgave. Daarbij is niet gekozen voor een eenvoudige herdruk zoals in 1997, maar werd de tekst kritisch bekeken en waar nodig aangevuld, het beeldmateriaal fors uitgebreid en de opmaak met frisse appeltjes en bordeaux up to date gebracht. Het geheel werd bovendien voorzien van een harde koft, waardoor een prachtig nieuw boek is ontstaan dat een breed publiek zal aanspreken.

Zoals in de eerdere editie, krijgen alle graven een eigen hoofdstukje dat telkens wordt ingeleid door een kort broncitaal. Hoofdonderdeel van die hoofdstukjes zijn de biografische schetsen van de graven van Holland. Die zijn breed van opzet: we leren niet alleen de graven kennen, maar ook de algemene politieke geschiedenis van het graafschap, inclusief de belangrijkste economische oriëntaties en geopolitieke krachtenvelden waarmee men in Holland te maken kreeg. Bovendien hanteren de auteurs hun opzet niet al te rigide: de focus verschuift steeds tijdig van de persoon van de graaf naar de algemenere politieke geschiedenis

als de situatie daar om vraagt, met name bij dynastieke crises.

De auteurs hebben hun strepen natuurlijk ruimschoots verdiend en tonen zich kenners van de materie in een serie evenwichtige en hoogwaardige levensbeschrijvingen, ook als met name de teksten over het Henegouwse gravenhuis (1299-1345) soms wat overdreven plastisch aandoen (Willem IV [1337-1345] wordt bijvoorbeeld een 'praalzieke vechtjas'). Ten opzichte van de vorige druk is de tekst op een aantal punten gewijzigd. Zo is de in de literatuur wel veronderstelde 10de-eeuwse graaf Dirk I (bis) nu definitief geschrapt en is Jacoba van Beierens afstand van de Hollandse graventitel in 1433 niet langer het gevolg van haar zogenaamd geheime huwelijk met de Zeeuwse edelman Frank van Borselen. De tekst is daarmee in overeenstemming gebracht met de resultaten van recent onderzoek, in dit geval van respectievelijk (o.a.) Cordfunke zelf en A. Janse.

Speciale aandacht verdient het beeldmateriaal. Dit boek is bijzonder rijk geïllustreerd, waarbij net als in de eerste druk uit 1995 de zogenaamde Haarlemse gravenportretten de rode draad vormen. Het gaat om een reeks paneelschilderingen die tussen 1486 en 1491 tot stand kwam in het Haarlemse karmelietenklooster en waarop de Hollandse graven zijn afgebeeld van Dirk I (?-939) tot en met Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1494; 1506-1515). Hoewel dit een middeleeuwse reeks is, is het gravenportret van de meeste graven dus niet eigentijds. En dat geldt bij uitbreiding voor de meeste afbeeldingen, zeker van de vroege graven: waar mogelijk hebben de auteurs eigentijdse afbeeldingen toegevoegd, maar heel vaak was dat niet mogelijk, uitzonderingen als de bekende miniatuur van de schenking van een rijkversierd evangelarium door Dirk II (939-988) en zijn vrouw Hildegard aan de abdijs van Egmond rond 975 daar gelaten.

In de eerste druk hadden de auteurs al op creatieve wijze oplossingen gevonden voor dit probleem, maar in deze nieuwe herdruk gaan zij verder. Naast de toevoeging van de recent ontdekte reeks gravenportretten uit 1456 in een handschrift van de Gelderse heraut Hendrik van Heessel, een aantal verhelderende kaarten en nieuw middeleeuws materiaal, hebben De Boer en Cordfunke nu veel meer dan in 1995 hun heil gezocht bij vroegmoderne en moderne verbeeldingen van de graven en hun omgeving. Zo vinden we een aantal vroegmoderne medaillons met zogenaamde

'sinnebeelden', 19de-eeuwse historiserende schilderijen en prenten en zelfs een paar schoolplaten van Isings. Zij tonen aan dat de graven van Holland doorheen de eeuwen steeds tot de verbeelding gesproken hebben, in ieder geval op bepaalde momenten en bij bepaalde groepen. Maar veel verder komen we niet, ook al door de soms wel summier onderschriften. Er wordt dus een venster geopend naar de receptie van de graven in later tijden, maar dan zo impliciet dat de inhoudelijke toevoeging verwaarloosbaar is. Uiteraard dragen de nieuwe afbeeldingen

wel bij aan het feestelijke voorkomen van het boek.

Tijd voor een verdict: de nieuwe *Graven van Holland* is een heel mooi boek geworden, met een toegankelijke opmaak en prachtig beeldmateriaal. Door hun brede opzet kan men de portretten bovendien aaneengesloten lezen als een beknopte politieke geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Holland. Gekoppeld aan de vlotte stijl van de auteurs levert dat een waardevol overzichtswerk op dat voor een breed publiek toegankelijk is zonder al te veel aan diepgang in te boeten. En juist die balans maakt dit een knap boek.

Mattheus Gerrits
promovendus Fryske Akademy /
Universiteit Leiden

Jean-Philippe van der Zwaluw en Joop van der Hor, *Heijplaat in verzet. Oorlogsgetuigenissen uit het gebied rond de Rotterdamse Waalhaven*. (Hilversum: Verloren, 2010, 407 blz., geïll., ISBN 978-90-8704-159-5, prijs: € 25,-).

Heijplaat in verzet is een uitgebreid historisch verslag van een voormalig Rotterdamse tuindorpje. Mede aan de hand van een groot aantal persoonlijke verhalen wordt in het boek de geschiedenis geschetst van Heijplaat en omgeving in de periode voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.

Deze huidige wijk van de deelgemeente Charlois ligt wat verscholen tussen haventerreinen en de zuidelijke oever van de Nieuwe Maas. Volgens de beide auteurs heeft het dorp echter al vanaf het begin stevig op de kaart gestaan. Dit kwam

niet alleen doordat de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij (RDM) uitgroeide tot Nederlands grootste scheepsbouwer en reparateur. Ook de Waalhaven, waar 's werelds grootste kunstmatig aangelegde havenbassin gerealiseerd werd, het vliegveld Waalhaven, als Nederlands en Europa's eerste vliegveld voor de burgerluchtvaart en een moderne quarantaine-inrichting, zorgden ervoor dat Heijplaat en omgeving een boeiende geschiedenis kennen.

De auteurs hebben in het eerste gedeelte van *Heijplaat in verzet* een stevig aantal pagina's besteed aan de vooroorlogse periode. Dit is zeker niet storend, want hierdoor krijgt de lezer een goed en volledig beeld van de ontwikkeling van het

dorp, de RDM, het vliegveld en de quarantaine-inrichting. De RDM werd ingeschakeld bij de productie van oorlogsmaterieel. Het vliegveld Waalhaven kreeg mede door de mobilisatie in 1939 zelfs een geheel militaire functie en een strategische betekenis. Dit werd duidelijk op 10 mei 1940. In de vroege morgen van die dag was het vliegveld een van de doelen waarop Duitse

bommenwerpers hun verwoestende lading lieten vallen. Volgens de auteurs heeft zich op het vliegveld een van de meest beslissende veldslagen van de Tweede Wereldoorlog afgespeeld.

Na de capitulatie van het Nederlandse leger brak er voor Heijplaat een donkere periode aan. De havens waren voor de bezetter van grote waarde. In de Waalhaven werden onder andere bunkers gebouwd voor *Schnellboote* en de Duitse marine nam de quarantaine-inrichting in gebruik. De Geallieerden zagen dit als belangrijke doelwitten en trachtten door middel van bombardementen zoveel mogelijk schade aan te richten. Regelmatig kwamen de bommen op het dorp Heijplaat neer, met schade, gewonden en dodelijke slachtoffers als gevolg.

Uit *Heijplaat in verzet* blijkt echter ook dat niet alles er verkeerd ging. Een zeer klein aantal lokale NSB'ers kon bijvoorbeeld geen grote problemen veroorzaken, omdat ze in de hechte gemeenschap snel bekend waren. Ook van de beide plaatselijke politieambtenaren hadden de bewoners weinig te

duchten; zij waren streng doch rechtvaardig.

Uit het boek blijkt dat er sprake was van tegenwerken en verzet. De directie van de RDM kreeg, evenals die van andere bedrijven, opdrachten tot het repareren en vervaardigen van oorlogsmaterieel. Zij wakte de schijn dat ze pro-Duits was, maar door de bezetter om de tuin leiden, zag ze kans om de opdrachten zoveel mogelijk te traineren. Ook waren er bewoners die zich aansloten bij het georganiseerde verzet, waaronder de bekende beheerder van het café-restaurant Courzand, Arie den Toom. Hij was de spil van het verzet in Heijplaat. Het door hem beheerde gebouw bood onderdak aan onderduikers, was oefenplaats voor de Binnenlandse Strijdkrachten en fungeerde als vergaderplaats. Uiteindelijk werd Den Toon door verraad met twaalf andere verzetsmensen opgepakt. Later werd hij, na een aanslag op een hoge politiefunctaris in Rotterdam, als represaillekandidaat doodgeschoten.

Volgens de tekst op de achterzijde van *Heijplaat in verzet* is het een historisch verantwoord relaas geworden dat, mede gebaseerd op ooggetuigenverslagen, enkele nieuwe feiten presenteert. De auteurs hebben dat inderdaad gedaan. De lezer, die mogelijk naar aanleiding van de titel verwacht dat het verzet een prominent rol krijgt, zal enigszins teleurgesteld zijn. Het verzet en de verzetsmensen krijgen die rol slechts in beperkte mate. Daarnaast wordt de leesbaarheid vermindert doordat de bijna veertig interviews tussen de lopende tekst geplaatst zijn en in veel gevallen niet aansluiten bij het in het hoofdstuk behandelde onderwerp. Niettemin is dit een lezenswaardig en bijzonder boek over een kleine hechte sociale gemeenschap in een van de moeilijkste perioden uit haar geschiedenis.

Frank van Riet
onafhankelijk historicus

Albert Oosthoek, *De Rotterdamse arbeidsinzet 1940-1945* (Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2009, 128 blz., ISBN 9059118251, prijs: € 15,95).

In het collectieve geheugen van Nederland is het wel de stad Rotterdam die het meest geassocieerd wordt met het lijden van Nederlandse burgerbevolking onder de Duitse bezetting. Bepalend daarvoor zijn het bombardement van de stad op 14 mei 1940 – dat de directe aanleiding voor de Nederlandse capitulatie vormde en waarbij 800 doden

vielen – en de grote razzia die in november 1944 plaatsvond. Bij die razzia werden ongeveer 50.000 Rotterdamse mannen door de Duitsers weggevoerd. Van deze associatie heeft de Rotterdamse historicus en gemeentearchivaris Albert Oosthoek bewust of onbewust gebruik gemaakt. Op de voorkant van het boek prijkt namelijk een foto van de razzia van november 1944 waardoor men in eerste instantie denkt aan deze gebeurtenis. Pas indien men de feitelijke titel leest, *De Rotterdamse arbeidsinzet 1940-1945*, wordt duidelijk dat het hier om meer gaat dan alleen die razzia.

Oosthoek heeft de arbeidsinzet onder Duitse bezetting als thema genomen en verbonden met de specifiek Rotterdamse situatie. Dit betekent dat hij gedwongen is geweest een niet onaanzienlijk deel van zijn boek te besteden aan het ontstaan en de ontwikkeling van die arbeidsinzet, zo men wil *Arbeitsinsatz*. Deze geschiedenis is onlosmakelijk verbonden met de pogingen van het Derde Rijk om de oorlogsproductie op te voeren om zo de eindoverwinning op de geallieerden en de Russen te behalen. Dit was uiteraard een zeer moeilijke opgave, omdat steeds meer Duitse arbeiders hun overall voor een uniform moesten inruilen om aan het front te gaan vechten. Voor het nazistische Duitsland was er geen andere keuze dan arbeiders uit de bezette gebieden voor de oorlogsindustrie te gaan gebruiken. Eerst gebeurde dit zoveel mogelijk goedschiks en werden een gunstig loon en goede arbeidsomstandigheden in het vooruitzicht gesteld. Naarmate de oorlog vorderde en de nederlaag zich aftekende, was het gedaan met de mooie woorden en werden arbeidskrachten opgeëist. Steeds meer Nederlandse mannen werden gedwongen in Duitsland tewerkgesteld. Meer en meer gebeurde dit onder zeer slechte omstandigheden, bovendien waren de Nederlanders aan levensgevaar blootgesteld vanwege de steeds zwaarder wordende geallieerde luchtbombardementen.

De geschiedenis van de arbeidsinzet in Nederland wordt door Oosthoek chronologisch behandeld en daar waar mogelijk met de geschiedenis van de arbeidsinzet in Rotterdam verknoot. Opvallend is dat hij het eerste doet door zeer zwaar te leunen op de studie *De arbeidsinzet* van B. Sijes uit 1966. Opvallend is hier ook de afstandelijke stijl van Oosthoek, die bij tijd en wijle opsommerig overkomt. Dit is ook de reden waarom de persoonlijke ervaringen van twee Rotterdammers in Duitsland, een duidelijke poging het boek meer diepgang en persoonlijk cachet te geven, als het

ware uit de lucht komen vallen. Beide mannen waren opgepakt tijdens de grote razzia van november 1944 en het is niet bekend of zij daarvoor al in Duitsland hadden moeten werken. Het relaas van de eerste, de plusminus veertigjarige B. Krijnen, gaat vooral over de bombardementen op Kassel waar hij als kapper werkte. Krijnen moest het vaak op een lopen zetten om tijdig dekking te kunnen zoeken in een schuilkelder. Over het eten is hij ook duidelijk, echt honger heeft hij niet en af en toe kon er een sigaret worden gerookt, heimwee had hij wel. De indruk die dit alles maakt, is er geen van al te grote ontberingen in vergelijking met de hongerwinter in Nederland. Veel minder geluk had de negentienjarige Bob Verheijden. Hij was ook gevangen tijdens de razzia van 1944 en in een barakkenkamp geplaatst. Wat daar allemaal precies gebeurd is, kan Oosthoek niet verder belichten. Aan de vooravond van de Duitse capitulatie werd Verheijden door een granaatscherf getroffen en dodelijk gewond.

Rijst de vraag hoe deze persoonlijke ervaringen te plaatsen. Oosthoek maakt het er niet gemakkelijker op door te stellen dat het verhaal van Krijnen en Verheijden niet representatief genoemd mag worden. Dit is jammer, want je kunt je afvragen of er, ook al is de oorlog alweer bijna zeventig jaar geleden, niet meer mannen van die in totaal 50.000 Rotterdammers zijn geweest die iets meer hebben verteld.

De Rotterdamse arbeidsinzet 1940-1945 is dus feitelijk de geschiedenis van de arbeidsinzet in Nederland waaraan de plaatselijke geschiedenis van Rotterdam gekoppeld is. Hierin is Oosthoek zeker geslaagd, zij het dat de stijl dus wel erg afstandelijk is en zwaar wordt geleund op Sijes. Een gemiste kans is echter de manier waarop de verhalen van Krijnen en Verheijden worden gebruikt. Die verhalen hangen zwevend in de lopende tekst zonder dat zij goed verbonden zijn met het geheel. Hierdoor missen zij de zeggingskracht over wat veel Nederlanders persoonlijk aan den lijve hebben ervaren. Indien aan dit gegeven meer aandacht was besteed, had het boek zeker aan indringendheid gewonnen.

Jos Smeets

Politieacademie, Apeldoorn

Henk Gras m.m.v. Harry van Vliet en Bennie Prastik †, 'Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen.' *De Modernisering van de theatrale vermakelijkheden buiten de schouwburg in Rotterdam, circa 1770-1860* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2010, 558 blz., geïll., ISBN 978-90-8704-088-8, prijs: € 49).

Dit boek maakt deel uit van een NWO-postdoc project over de functie van de Rotterdamse schouwburg van 1774-1853. Zoals zo vaak met dergelijke projecten, werd al snel duidelijk dat ook de context niet mocht ontbreken. Die context wordt beschreven in dit boek en omvat de kermis, de letterkundige genootschappen en de rederijderskamers. Daarnaast was er een klein circuit van commerciële schouwburgjes in uitspanningen. Het geheel wordt ingeleid met een sfeerschets van Rotterdam in de eerste helft van de 19de eeuw. De auteur heeft de hem toegedachte taak binnen het project zeer serieus opgevat en het resultaat is er dan ook naar: een doorwrochte studie van maar liefst 558 bladzijden. Na de zeer verma-

kelijke sfeerschets in de eerste afdeling volgen drie thematisch geordende afdelingen: over de kermis, over de genootschappen en tenslotte over het commerciële circuit.

Voor de beschrijving van het oude Rotterdam is ruim gebruik gemaakt van de bekende *Physiologie van Rotterdam* uit 1844. De in dit boekje gedefinieerde typen binnen de Rotterdamse bevolking spelen dan ook een voorname rol. Zo is de Piet de *selfmade man*, terwijl de Huip tot het ongeschoolde werkvolk behoort. Dat de analyse van de verschillende volkstypen in deze studie leidt tot een heuse 'Huipografie' en 'Pietologie' kan alleen maar tot voldoende stemmen – ruim 165 jaar nadat de beide heren voor het eerst ten tonele verschenen. De drie thematisch geordende afdelingen beslaan – uiteraard – het grootste deel van het boek. Zij geven een minutieuze beschrijving van de 'theatrale vermakelijkheden' in Rotterdam en de ontwikkeling of modernisering, die zij in de besproken periode doormaakten. Duidelijk is dat kermis, de genootschappen en het commerciële circuit zich min of meer onafhankelijk van elkaar ontwikkelden. Dat geschiedde bovendien

binnen een bepaalde sociale context. Zo zal de Huip zich hebben beperkt tot kermisbezoek (als 'ie er het geld voor had), terwijl de Piet wellicht lid was van een genootschap. Van belang is natuurlijk dat de verschillende activiteiten soms een open karakter en soms een besloten karakter hadden. Dat open of besloten karakter van het vermaak hing uiteraard nauw samen met de sociale status van de bezoeker. Een andere interessante constatering is, dat de genootschappen een vorm van zelfbeschaving of verheffing waren. Een dergelijk streven naar beschaving speelde echter geen rol bij het optreden tegen de kermis, dat de gemeentelijke overheid zich zo nu en dan veroorloofde. De argumenten, die dan gehanteerd werden, waren voornamelijk politiek en economisch van aard.

Het boek bevat een schat aan informatie, maar dat is tegelijkertijd het voornaamste bezwaar. Men moet toch wel heel erg geïnteresseerd zijn in het onderwerp om het hele werk te appreciëren. Dat zegt overigens niet dat talrijke Rotterdam-liefhebbers niet meer dan genoeg van hun gading zullen vinden. En wat het antwoord op de vraag in de titel betreft: men kon zich in het oude Rotterdam ongewijfeld koninklijk vervelen, maar het hóefde niet.

Jan Rutger van Zwet
onafhankelijk historicus

Judith Tegelaers, Ellen Steendam, Andries Ponsteen e.a. eds., *Schatkamers vol erfgoed. Een ontdekkingstocht door Zuid-Hollandse musea* (Zutphen/Delft Walburgpers en Erfgoedhuis-zh, 2010, 224 blz., geïll., ISBN 90.5730.643.3, prijs € 29,95).

'De provincie Zuid-Holland herbergt meer dan tweehonderd musea met een enorme verscheidenheid aan waardevolle collecties', zo meldt de tekst op de achterflap van dit boek/museumgids. Allemaal erfgoed en allemaal de moeite van een bezoek zeker waard. Ons nationaal erfgoed kan zich al weer enige decennia koesteren in de publieke belangstelling zoals blijkt uit publicaties over en aankondigingen van nieuwe tentoonstellingen in pers en tijdschriften. Daarnaast spelen musea in op de veranderende opstelling van het publiek ten opzichte van het gebodene door de bezoeker daadwerkelijk bij de tentoonstelling te betrekken met specifieke activiteiten. Het Erfgoedhuis Zuid-Holland speelt daarbij een rol, zoals door directeur Andries Ponsteen wordt uitgelegd in het voorwoord bij deze uitgave. Het doel van het Erf-

goedhuis is: 'musea beter te maken in wat ze doen: objecten verzamelen, beheren en (vooral) ontsluiten, laten beleven door een breed publiek.' De uitgave van dit boek past naadloos in deze doelstelling. Aan de hand van een 'dwarsdoorsnede' van Zuid-Hollandse musea wordt een beeld gepresenteerd van de huidige stand van zaken binnen die museumwereld, toegesneden op een brede doelgroep. *Schatkamers vol erfgoed* bevat een, weliswaar beperkt (immers een dwarsdoorsnede), overzicht van die musea die Zuid-Holland telt en is bedoeld voor veelvuldig gebruik. De harde en geplastificeerde buitenkant kan veel, zelfs slordig, gebruik hebben; het boek zit stevig in elkaar en de tekst, verluchtigd met vele illustraties, nodigt uit tot lezen en kijken. Opvallend is de met zorg uitgevoerde mooie vormgeving.

Over de presentatie van de inhoud is goed nagedacht. De inhoudsopgave benoemt 58 musea, gerangschikt in alfabetische volgorde met paginaverwijzing naar een hoofdstukje met bijhorende tekst. Elk museum wordt door een schrijver/schrijfster 'geportretteerd', waarbij deze zich richt op een specifiek aspect dat naar zijn/haar oordeel het museum karakteriseert. Elk hoofdstukje wordt afgesloten met een in cursief geschreven informatieve tekst over het museum en de collectie, waarbij soms nog de mogelijkheid wordt aangegeven voor het buiten openingstijd huren van de locatie voor een feestje of borrel. Een geel kadertje onder aan de pagina geeft ten overvloede naam, adres en e-mailadres. De vele, vaak verrassende, illustraties geven per tekst een indruk van wat het museum 'in huis' heeft. De gids wint daardoor aan levendigheid en maakt de lezer nieuwsgierig. De rijkdom aan en variëteiten van musea in Zuid-Holland komen op deze wijze goed tot hun recht.

Desondanks zijn er toch wel wat vragen over de selectie van musea zoals opgenomen in deze gids. De redactie heeft haar keuze niet toegelicht en laat de lezer in het ongewisse over haar beweegredenen om sommige musea wel en andere niet op te nemen. De 'Verdieping van Nederland' ('s-Gravenhage) bijvoorbeeld is een museum dat wellicht door de redactie niet als museum wordt beschouwd, maar wel degelijk een museale functie heeft. Wel is het zo dat de lezer met deze dwarsdoorsnede van Zuid-Hollandse musea een goede indruk krijgt van de aard van de geselecteerde musea en de rijkdom die ze herbergen. Zeker de kleinere musea verdienen het dat ze meer onder de aandacht gebracht worden.

De uitgevers hebben met dit boek/museumgids, dankzij de originele en speelse opzet, de Zuid-Hollandse museumwereld toegankelijker en wellicht aantrekkelijker gemaakt voor een breed publiek. Er is met veel liefde en aandacht voor detail aan dit boek gewerkt; het kan daardoor als een visitekaartje van de genoemde musea gelden. Het boek is zeker een aanrader voor zowel particulieren, gidsen en scholen, maar is ook goed bruikbaar bij het organiseren van excursies, bedrijfsuitjes of verjaardagfeestjes. De aanschaf is gezien de kwaliteit- prijsverhouding eigenlijk een must.

Thea Roodhuijzen- van Breda Vriesman
onafhankelijk historica

Frans Westra, *Bouwers van sterke werken. Nederlandse ingenieurs in het tweede tijdperk van de Tachtigjarige oorlog, 1605-1648* (Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht, 2010, 96 p., geïll., ISBN 978-90-6469-854-5, prijs € 20,-).

In 1992 verscheen van de hand van deze auteur het werk *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604*. Het was het proefschrift dat hij had verdedigd aan de Rijksuniversiteit Groningen. Westra was klaarblijkelijk destijds van plan geweest om Nederlandse ingenieurs tot 1648 onder loep te nemen, maar hij was daar 'door omstandigheden' niet geslaagd. Dit nieuwe boek completeert dus dat uit 1992, waarvan een samenvatting is opgenomen.

Er is relatief weinig bekend over Nederlandse ingenieurs in de tweede fase van de oorlog en Westra tracht in dit hiaat te voorzien. Een duidelijke probleemstelling ontbreekt in dit boek. Het gaat Westra om 'de betrokkenheid van de Nederlandse militaire ingenieurs bij de consolidatie en vergroting van het territorium' in de onderhavige periode. Dit betekent vooral dat de lezer een beschrijving en overzicht krijgt van welke militaire ingenieurs in dienst waren en waar zij actief waren. Holland betaalde ruim de helft van de oorlogskosten en (dus) ook van het aantal ingenieurs.

In 1621, bijvoorbeeld, stonden acht van de twaalf Staatse militaire ingenieurs en alle vier contro-leurs van de fortificaties op de Hollandse loonlijst; Zeeland betaalde in dit jaar twee ingenieurs, Friesland en Groningen elk één. Westra schenkt ruim aandacht aan de ingenieurs in Hollandse dienst. Naast de verdedigingswerken in Holland zelf, waren zij verder verantwoordelijk voor de werken in Gelderland en Overijssel die de Hollandse Tuin gesloten hielden. Ook de buitenlandse ingenieurs die in de Nederlanden dienden en de Nederlanders die hun kennis en kunde naar het buitenland exporteerden komen aan bod.

Analyse van de door Westra geschetste staten van dienst van de ingenieurs ontbreekt grotendeels. Hij besteedt geen aandacht aan structurele ontwikkelingen die de context bepaalden waarbinnen de ingenieurs opereerden. Bestaand onderzoek, bijvoorbeeld uit de wetenschapsgeschiedenis en de sociale geschiedenis, had deze context

kunnen verschaffen. Ook meer recente visies op de aard van de oorlog tegen Spaanse kroon en haar regering in Brussel vinden hier geen weerklank. De auteur gebruikt een idioom dat in wetenschappelijke publicaties over de Tachtigjarige Oorlog steeds minder gebruikelijk is. Het gaat hier in één geval nog steeds om bevrijding van 'de Spaanse onderdrukker'. Westra heeft met deze publicatie wel een basis gelegd voor verder onderzoek, voor een sociaaleconomische en culturele analyse van de militaire ingenieurs als groep en hun rol en positie in leger en samenleving.

Bouwers van sterke werken is prachtig uitgegeven. Het oogt als een glossy met een groot aantal prachtige illustraties in kleur, meest van 17-eeuwse kaarten en tekeningen. De uitgever mikt duidelijk op een breder publiek van geïnteresseerden in de Tachtigjarige Oorlog en de Nederlandse vestingbouwkunde.

Erik Swart
Universiteit Utrecht

Inhoud

43ste jaargang nr. 2, 2011, thema: GOED/FOUT

ARTIKELEN

CAROLINA LENARDUZZI

‘De oude geusen teghen de nieuwe geusen’. De dynamiek van het oorlogsverleden ten tijde van het Twaalfjarig Bestand 65

JASPER VAN DER STEEN

Goed en fout in de Nederlandse Opstand 82

JOSJE DAMSMA

Los van ‘nieuw fout’ en ‘grijs’: de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog 97

MARIANNE EEKHOUT

De kogel in de kerk. Herinneringen aan het beleg van Haarlem, 1573-1630 107

METAMORFOSE

DAAN DE LANGE

Van Heutszmonument wordt Monument Indië-Nederland 119

BOEKBESPREKINGEN

125

Over de auteurs:

Josje Damsma (1984) voltooide cum laude de master Politicologie en de Onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds september is zij als onderzoeker in opleiding verbonden aan de vakgroep Nederlandse Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam en aan het NIOD. Hier werkt zij aan een politieke en sociale geschiedenis van de Nationaal-Socialistische Beweging (1940-1945). Contact: J.M.Damsma@uva.nl.

Marianne Eekhout (1984) is als promovendus verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van Universiteit Leiden. Sinds september 2008 werkt ze aan een proefschrift dat zich richt op lokale herinneringen aan de Nederlandse Opstand in de 17de eeuw met een nadruk op visuele en materiële cultuur. Dit project is een onderdeel van een NWO VICI-project onder leiding van prof.dr Judith Pollmann getiteld *Tales of the Revolt. Memory, oblivion and identity in the Low Countries, 1566-1700*. Contact: m.f.d.eekhout@hum.leidenuniv.nl.

Carolina Lenarduzzi (1960) is jurist. Tevens studeert zij geschiedenis aan de universiteit Leiden, waar zij dit voorjaar de research master Medieval and Early Modern European History hoopt af te ronden. Haar afstudeerscriptie betreft een onderzoek naar de katholieke belevingswereld in de protestantse context van de Republiek rond 1600. Contact: c.m.lenarduzzi@umail.leidenuniv.nl.

Jasper van der Steen (1986) studeerde Liberal Arts aan de Roosevelt Academy in Middelburg (BA) en geschiedenis aan de University of Durham in Engeland (MA). Momenteel werkt hij als promovendus aan de Universiteit Leiden. Onder begeleiding van Judith Pollmann doet hij onderzoek naar historische canonvorming en het politieke gebruik van oorlogsherinneringen in de 17de eeuw in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Contact: j.a.van.der.steen@hum.leidenuniv.nl.

Daan de Lange is redacteur van *Holland*.

Omslagontwerp: Het Lab, Arnhem.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail info@verloren.nl

HOLLAND

